

409.802

ГЕЗА ФЕХЕРЪ

Паметниците на прабългарската култура

Отдѣленъ отпечатъкъ отъ Известия
на Бѣлг. Археол. Институтъ III 1925

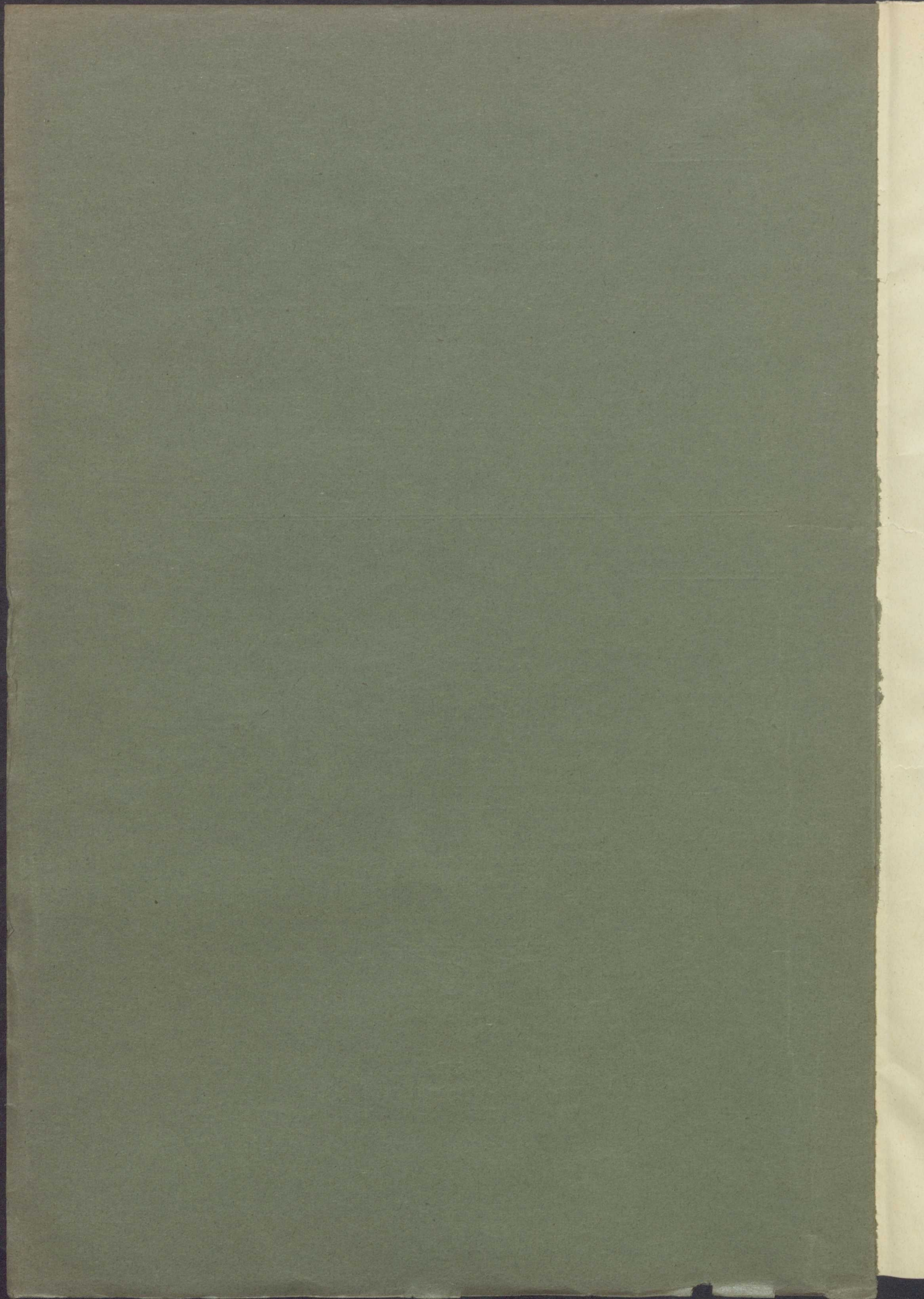
GEZA FEHÉR

Denkmäler der Kultur der Urbulgaren

Sonderabdruck aus dem Bulletin de
l'Institut archéol. bulgare III 1925.

София — Sofia
Придворна печатница — Imprimerie de la Cour
1925

лядилѣтие пр. Р. Х. се намирали на такъв културенъ уровеньъ, че не били вече въ състояние да включатъ тѣзи племена въ азиатския културенъ свѣтъ. На такова културно стъпало, на което сж стояли тѣ, народитѣ презиратъ всички други, които се различаватъ по сжщностъ или даже само по форма отъ тѣхъ; и когато покоряватъ една неприятелска страна, тѣ пристѣпватъ веднага и искатъ съ единъ замахъ да ги претопятъ, да ги приобщатъ къмъ своята култура, да ги уподобятъ въ всѣко отношение на себе си. И, естествено, че по този начинъ тѣ не могатъ достигна преследваната цель. Китай могълъ да упражни благотворно влияние само върху устатковенитѣ и живущи въ непосредствено съ него съседство варварски народи, когато за обитаващитѣ по-далече варварски племена едно китайско владичество би значило унищожение на тѣхния стариненъ битъ, промѣна на тѣхния начинъ на животъ и, при отсъствие на многовѣковенъ преходъ, окончателното имъ изчезване. И затова Китай не бѣ годенъ да изиграе тази цивилизаторска роля спрямо варваритѣ, защото не би могълъ да ги владѣе, като се съобразява съ тѣхнитѣ условия и особености.

Следователно, необходимо било да се появи единъ народъ, който да изиграе ролята на посрѣдникъ и който да се е намиралъ дълги вѣкове подъ едно силно културно влияние, но безъ да е изгубилъ напълно своята самобитностъ, своитѣ собствени традиции, който, прочее, би издигналъ жителитѣ на тѣзи страни постепенно и бавно до уровня на своята цивилизация. А такъвъ посрѣдникъ би могълъ да излѣзе само изъ срѣдата на самитѣ „варварски“ маси. Само единъ „варварски“ народъ би могълъ да изпълни подобна цивилизаторска мисия, който, живѣлъ въ съседство съ културнитѣ империи, би си приобщилъ, отъ една страна, много ценности отъ тѣхната цивилизация, но който, отъ друга — съ цѣлия си духъ, съ начина на живота би се намиралъ още въ варварство: въ сжщностъ цивилизованъ вече, но въ формитѣ още варварски.

Такъвъ народъ именно били хунитѣ!

Прочее, само онѣзи хуни можели да бждатъ такива организатори и цивилизатори на варварскитѣ народи отъ северна и срѣдна Азия, които, чрезъ влиянието на Китайската империя, сж еволюирали въ луномадски битъ и даже въ нѣкои особно богати земи сж стѣпили въ уседнала земледѣлска битова фаза. Тѣхната мощна империя, оставяйки на разнообразнитѣ варварски елементи тѣхнитѣ начини на животъ, езикови и расови особености, сътрудничала въ създаването на елементарни условия за една цивилизация.

Но следъ едно многовѣковно просъществуване, и тази империя трѣбвало да се разложи, както това станало и съ другитѣ подобни опити — тѣзи на аваритѣ, тюркитѣ и пр. — и, по този начинъ, организираната отъ хунитѣ срѣдна Азия паднала отново за дълго време въ варварство, защото безкрайността на предприетото дѣло, въ края на крайщата, надхвърлила силата на хунскитѣ организатори.

Съ това се е потвърждавало, че не е този пѣтътъ на прогреса, че не е възможно да се цивилизоватъ безкрайни варварски територии съ една голѣма, включваща въ себе си безбройни варварски племена държава, а това е могло да се постигне само съ една бавна постепенность и цивилизоване на по-малки организми, на по-ограничени територии.

Но ролята на хунската държава въ срѣдна Азия пакъ е била колосална въ историята на човѣчеството, защото народитѣ, съединени въ хунската държава, възприеха и запазиха много ценности на цивилизацията и, по този начинъ, въ Азия хунитѣ бѣха ония, които приготвиха почвата за образуването на по-малки културни групи и държави.

Даже следъ разпадането на тѣхната обширна империя въ Азия тѣ се нахвърлиха въ значителни маси върху Европа и тукъ отъ ново почнаха сжщото дѣло. Защото въ Европа ги очакваше сжщата липса на консолидация, каквато тѣ намѣриха преди хилядилѣтия въ азиатскитѣ земи. Защото, когато тѣзи народи се появиха на сцената на европейската история, културниятъ свѣтъ се състоялъ само отъ южната и западната покрайнини на нашия континентъ, когато грамадната частъ на Европа чезнѣше въ най-диво варварство. Диви, непознати варварски орди блуждаели тукъ; и даже въ южнитѣ, най-цивилизовани части германцитѣ „отъ северъ“ се биятъ, се взаимно унищожаватъ, отнимайки и на Византия, и на Римъ възможността да култивиратъ тѣзи земи и да цивилизоватъ жителитѣ имъ.

Въ сжщность, културнитѣ европейски народи не сж били способни за това дѣло, поради извънредно различния имъ битъ, поради сѣрѣх-културата имъ. За цивилизоване на такива огромни дива области, на такива далечъ стоящи отъ културата варвари, били способни само младитѣ, силни народи на Изтока, чиято култура ги е правѣла годни за такава задача, безъ да е успѣла да изроди тѣхната още жилава младость.

Така можемъ да разберемъ, защо историческата роля на източна Европа започна тѣкмо съ встъпването на сцената на народитѣ отъ хунската култура, съ основаването на европейската хунска свѣтова импе-

рия. Хунитѣ, съ културното си наследство, съ организаторската си способностъ, доведени отъ многовѣковната имъ азиатска империя, организираха съ най-голѣма леснотия варварскитѣ вѣчно разединени маси на източна Европа и се опитаха да извършатъ това дѣло — организирането на източна Европа, което и въ наши дни представлява най-мжчната проблема на европейската цивилизация. Естествено е, че хунитѣ можеха да отбележатъ само временни успѣхи — както и тѣхнитѣ наследници, стоящи, изглежда, на по-низка културна степенъ, аваритѣ —, защото не бѣ възможно една такава безкрайна империя, образувана безъ многовѣковна подготовка, да се консолидира. Потвърждаваше се отново това, което ние вече видѣхме въ Азия, че цивилизоването на една обширна и обитавана отъ много разнородни варварски елементи територия не е възможно да се завърши въ границитѣ на една голѣма империя, неочаквано образувана, колкото и превъзходни да сж били организаторитѣ. Потвърждаваше се, че цивилизоването на източна Европа може да стане само частично, като се присъединятъ тѣзи територии една по една къмъ културния свѣтъ, че трѣбва отдѣлно да се поведе всѣка една отъ нейнитѣ части въ пѣтя на прогреса и че, само следъ това, може да дойде присъединението на завладѣнитѣ територии къмъ културата.

Тогава, вмѣсто бързитѣ, нетърпеливитѣ организатори на една свѣтовна империя, имаше се нужда въ тѣзи земи отъ трудолюбиви земледѣлци, отъ единъ народъ, който можеше да се заеме съ обработването на земитѣ на източна Европа. За това дѣло пѣкъ отъ всичкитѣ народи на източна Европа бѣха способни само обитателитѣ на най-източната частъ на европейската хунска империя — прабългаритѣ.

Този народъ е обитавалъ въ времето на хунската свѣтовна империя между р. р. Донъ и Кубанъ, и културното му състояние е било по-развито отъ онова на всички други хунски народи, които сж играли роля въ Европа, тъй като, споредъ свидетелството на прабългарскитѣ (т. е. българо-турски) думи, заети въ маджарския езикъ, маджаритѣ сж научили отъ тѣзи кавказки прабългари по-развитата степенъ на скотовѣдството, земледѣлие, домашна индустрия, писмо и множество други културни понятия,¹⁾ което значи, че прабългаритѣ сж били вече въ IV—VI в. в. единъ уседналъ народъ, съ напреднало земледѣлие и скотовѣдство. Дори въ освѣтлението на езиковитѣ данни ние

¹⁾ Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Mém. Soc. Finno-Ougrienne. XXX, 1912, 189.

виждаме и това, че тази земледѣлска култура нѣма нищо общо съ оная на кавказкитѣ съседи, защото, ако прабългаритѣ бѣха изучили земледѣлието отъ тѣхъ, тѣ биха възприели неизбежно терминитѣ за земледѣлието отъ езика на съседитѣ си. Земледѣлската, обаче, терминология у прабългаритѣ е българо-тюркска, следователно тѣ сж донесли земледѣлието отъ далечното си азиатско източно отечество — отъ нѣкоя твърде плодородна област, дето е могло да се развие то и безъ вѣнкатна помощъ.

За уседналъ, земледѣлски народъ сочатъ и тѣхнитѣ преселнически движения. Единъ чергарски или получергарски народъ, веднажъ заставенъ да напусне мѣстожителството си, се впуска въ далечната неизвестностъ, докато бѣде спрѣнъ отъ нѣкакво препятствие. Така се впускатъ напримеръ аваритѣ въ срѣдата на VI в., въ нѣколко само години, отъ р. Волга чакъ до Дунавскитѣ области. А у кавказкитѣ българи наблюдаваме противното; въпреки тежкитѣ удари, съ които сж били обсипани отъ сждбата, тѣ не сж искали да се отправятъ къмъ западъ и дори сж предпочели и чуждо иго, само да останатъ въ кавказската си родина. Въ срѣдата на V столѣтие ги нападатъ савиритѣ, столѣтие по-късно — аваритѣ, после тюркитѣ, още едно столѣтие по-сетне тѣхната страна е била завладѣна отъ хазаритѣ; но при все това една частъ отъ народа пакъ остава въ Кавказъ. Дори ония, които били принудени да напуснатъ старото си отечество, и тѣ не се отправятъ въ далечна неизвестностъ, но се заселватъ въ близко съседство съ напуснатата си родина.

Така странствували тѣ презъ срѣдата на V столѣтие, между р. р. Донъ и Днепъръ, дето основали едно ново отечество, отъ дето по-късно единъ клонъ отъ тѣхъ — прадѣдитѣ на днешнитѣ българи — се изселили въ Бесарабия. Друга група пъкъ (навѣрно заставена отъ хазаритѣ) се преселила при долното течение на р. Волга, отъ дето пъкъ, по-сетне, се оттеглила по-къмъ северъ и образувала, по срѣдното течение на сжщата рѣка, мощната волжка държава.

Сега, ако тѣзи българи сж били земледѣлци, то образуванитѣ отъ тѣхъ държави сж подготвили консолидирането на източна Европа. Най-източниятъ и вече уседналъ народъ на хунската държава, българскиятъ, е обработвалъ почвата на източна Европа. Ралото на българския селянинъ е изорало земитѣ между р. р. Донъ и Кубанъ и пустинята отъ Донъ до Днепъръ. И той не се е поколебалъ да проникне дори тамъ, дето, споредъ европейскитѣ писатели, сж живѣли само змейове (гри-

фони) и е царувала вѣчна нощъ — и да обработва дори и областъта на срѣдна Волга. Това показва, че основата на днешната източно-европейска култура е българска. Въ непознатия югоизтокъ и изтокъ на Европа — дето въ края на старитѣ вѣкове не е имало нито следа отъ нѣкаква държавна организация, още по-малко отъ нѣкаква агрикултура — сж се образували български държави и, по този начинъ, тѣзи диви мѣстности се привличатъ за винаги въ културния свѣтъ.

Така само можемъ да разберемъ и това, че българитѣ сж могли да образуватъ постоянна държава върху прехода на изтока и запада, въ днешното си отечество, тамъ, дето преди тѣхъ никой народъ не е можалъ да стори това. И така става ясно, защо тѣзи прабългари сж можали да изпълнятъ своето културно призвание тукъ, а именно, да обединятъ неорганизиранитѣ и поради това винаги изложени на варварски нападения народи на североизточния Балканъ въ една държава, която е могла да осигури труда на своитѣ жители противъ чужди нападения. Това сж могли да сторятъ тѣ, благодарение не само на своята силна организация, но и на своята висока материална и духовна култура.

Издирването и проучването на паметниците отъ тази прабългарска култура е прочее отъ най-голѣма важностъ и отъ гледище на всеобщата история, на историята на човѣчеството, понеже се касае за следитѣ отъ културата на онзи народъ, който е направилъ най-много за консолидирането на източна Европа, и чийто трудъ, вследствие обработването, включването въ земледѣлската култура на различни части на източна Европа, е подготвилъ създаването на едно голѣмо културно единство. Днешнитѣ земледѣлци отъ областитѣ на р. р. Донъ, Волга и Днепъръ, както и на северния Балканъ, сж културонаследницитѣ на прабългарския земледѣлецъ. Българското орало е прорѣзало тукъ земята и въ следитѣ на неговитѣ бразди се оре и до день днешенъ. Основата е българскиятъ трудъ, и културата не е изчезнала вече отъ тамъ, отъ онѣзи дни.

Естествено е, че писателитѣ на срѣднитѣ вѣкове не споменуватъ нищо за това огромно културно творчество, защото тѣ знаятъ да разправятъ само за борби. Тѣ сж ни запазили само спомени на геройски дѣла на велики царе, победители или завладѣтели, но труда на земледѣлски герой на културата не сж почели съ своето внимание. И ето защо днесъ, когато ние се интересуваме отъ това, нашата задача става извънредно

тежка. Отвждъ мъглата на огромни далечности на редицата вѣкове се мѣркатъ предъ насъ рамките на великолепна културна картина, но съдържащите се въ нея сжществени елементи сж повечето пометени отъ настаналитѣ промѣни.

Даже и това, което е останало, е прѣснато. Най-ценното, което се е запазило, езикътъ, е наследство на възпитаницитѣ на прабългарската култура, на маджаритѣ; а у тѣхъ е останало и пратурско писмо. А пъкъ паметниците на прабългарската военна култура, строителство и лѣтоброене сж били запазени у дунавскитѣ българи.

I. Земни окопи и окопни укрепления.

1. Запазенитѣ паметници.

а) Въ Бесарабия.

Теофанъ и Никифоръ, възъ основа на единъ общъ изворъ, пишатъ, че третиятъ синъ на Куртъ (*Κούρατος), Есперихъ (Ἀσπαρούχ), като преминалъ рѣкитѣ Днепъръ и Днестъръ, се настанилъ при Дунава съ народа си.¹⁾

За това мѣстожителство на българитѣ въ Именника на първитѣ български князе се говори само, че е лежало въ отвждната страна на Дунава, но въ поменатитѣ византийски извори ние намираме вече поточни данни. А именно, Никифоръ, по-вѣрниятъ отъ преписвачитѣ на общия изворъ, казва, че мжнопроходимото селище на българитѣ, което тѣ наричали по тѣхния езикъ *Ουλος, е защитено отпредъ отъ блата и отзадъ отъ непроходими стрѣмнини.²⁾

¹⁾ Nikeph. ed de Boor, p. 34,5-11; Theoph. ed de Boor, p. 357,27-8,5.

²⁾ Nikeph. ibid. p. 34,5-11. Ср. Theoph. ibid. И Теофанъ не е могълъ да прочете нѣщо повече въ извора отъ онова, което дава Никифоръ, защото всичко, въ което той се различава отъ текста на Никифора, се основава върху една грѣшка, която той е направилъ въ разбирането на общия изворъ. А именно, Теофанъ е виждалъ въ варварското име на българското мѣстожителство при Дунава, *Ουλος, името на нѣкаква рѣка и, възъ основа на това недоразумение, той е далъ едно фалшиво описание на мѣстоположението на страната, въ която българитѣ сж се били тогава настанили. Така, той пише, че тази мѣстность е разположена между Дунава и севернитѣ му рѣки и че е защитена отъ блата и отъ другитѣ страни отъ рѣкитѣ, които я увѣнчаватъ. Възъ основа на разликата между Никифоръ и Теофанъ, г. К. Шкорпилъ мисли, че *Ουλος'а на Теофана е друго нѣщо отъ онова на Никифора. (В. Старо-български паметници, Добруджа, София 1918, 227 и сл.). Златарски пъкъ смѣква на югъ отъ Дунава селището, което е нападналъ Константинъ Погонатъ (В. Н. Златарски, История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове, I. 1. София, 1918, 126 и сл.).

1. Къде сж се намирали тѣзи блата, които сж защищавали отпредъ крайдунавското отечество на прабългаритѣ, може да се узнае отъ описанието на похода на Константинъ Погонатъ противъ новонахлулия неприятель. Споредъ Теофанъ, именно, войската на императора не е могла да достигне до самия *Ὀυλος*, поради разположенитѣ предъ него блата;¹⁾ но понеже четемъ у сжщия авторъ по-нататъкъ, че, следъ разбиването на византийцитѣ, българитѣ, като ги преследвали, ми на ли Дунава и завладѣли областъта до Балканската верига,²⁾ става ясно, че се касае до блатата, които се намирали до северния Дунавски брѣгъ, между устията на рѣкитѣ Серетъ и Прутъ.³⁾

2. Тази мѣстность, която граничи отпредъ, т. е. откъмъ югъ, съ тѣзи блата и езера, е сжщо защитена и отъ другитѣ две страни, източната и западната; само, тъкмо отъ задната ѝ страна, северната, тя нѣма естествена граница. Ние не намираме никъде ония „непроходими стрѣмнини“, които, споредъ Никифора, защищаватъ отъ северъ това Бесарабско селище. Какъ, прочее, трѣбва да се разбира тази фраза? Понеже никъде на северъ не намираме такива непроходими естествени граници, трѣбва да приемемъ, че въпросътъ се касае за нѣкакви изкуствени отбранителни граници.

И наистина, такива „стени“ се намиратъ тъкмо въ северната частъ на тази мѣстность, а именно два земни окопа, които сж играли ролята на северни отбранителни гранични линии, принадлежащи на нѣкой народъ, който е обитавалъ въ Бесарабия.⁴⁾ Че това обяснение се налага, може да се види отъ следнитѣ обстоятелства:

¹⁾ Ibid p. 358, 25-26

²⁾ Nikeph. ibid p. 34, 20—35, 19; Theoph. ibid. 358, 11—9, 16.

³⁾ Златарски (п. т., 126 и сл.) мисли, че въ случая се касае за добруджанскитѣ езера по крайбрѣжието на Черно Море. Хипотезата на г. Златарски, споредъ която тукъ става дума за единъ островъ, който се намиралъ между сегашното най-южно устие на Дунава и едно още по-южно устие, което сега вече не сжществува, се основава на арменската география на ПС. Мозесъ Хоренаци. Обаче, арменскиятъ географъ е знаелъ за странствуването на българитѣ само онова, каквото е чело въ византийския изворъ, като е допълнилъ това само съ своитѣ собствени, слаби географски познания. Имената *Κοῦβρατος* и *Ἀσπαρόδης* не само че не свидетелствуватъ за арменски произходъ на Теофановия и Никифоровия разкази, но тъкмо обратното, а именно авторътъ на арменския изворъ е черпилъ отъ византийския и така рабски го е преписвалъ, че е запазилъ и ония грѣшки на византийския текстъ, които могатъ да се причинатъ само отъ особността на гръцката азбука. (Отъ Куртъ, грѣшки **Κοῦβρατος*, у Никифоръ вече имаме погрѣшното *Κοῦβρατος* и *Κοῦβρατος* и следъ това арменецътъ е преписалъ Chubraatha. Отъ *Εἰσπερίκη*, Есперихъ въ грѣцки преписъ е *Ἀσπαρόδης*, въ арменската география Asparhrouk).

⁴⁾ Г. Баласчевъ, Укрепителнитѣ работи на старо-българската войска. Минало, III, 10, 1918, 5—7.

1-о. Бесарабският северенъ окопъ почва отъ рѣката Прутъ, при с. Леово, и свършва при рѣка Днестъръ, близо до гр. Бендеръ. При липсата на основни издирвания можемъ да установимъ само това, че ровътъ на тоя окопъ се намира на северната му (външната) страна, следователно той е служилъ за отбрана на народа, който е живѣлъ на югъ отъ него.¹⁾

2-о. Бесарабскиятъ юженъ окопъ почва отъ р. Прутъ, при с. Вадулуй Исаки и, оставайки гр. Болградъ на югъ, стига до ез. Кундукъ. За този окопъ знаемъ вече съ положителностъ, че е билъ построенъ отъ българитѣ, понеже той има типичната прабългарска конструкция. А именно, и въ този окопъ намираме третия елементъ, съ който се отличаватъ нѣкои отъ най-значителнитѣ окопи на прабългаритѣ, т. е. между рова и насипа има една равна площна ивица (берма).²⁾

Тогава този окопъ е сигурно българско дѣло.

И сжщитѣ ония, които сж приготвили тази отбранителна линия, сж построили и другия окопъ, който върви на юго-западъ между рѣкитѣ Прутъ и Серетъ, надъ Галацъ. Защото не само че и той има типичната площадка (берма), но и размѣритѣ му сж еднакви съ онѣзи на Бесарабския юженъ окопъ. Ровътъ е дълбокъ 2·7 м. и 14 м. широкъ, насипътъ е високъ 2·5 м. и 24 м. широкъ, а площадката му е широка 4·5 м. Този окопъ почва отъ брѣга на рѣката Серетъ, 12·5 к. м. отъ устието му и, като възвива въ видъ на една джга, двадесетъ и седемъ км. дълга, на северо-западъ стига ез. Братешъ при с. Тулучещи.³⁾ Окопътъ е образувалъ тогава едно напълно затворено укрепено мѣсто, чиято южна граница представляватъ рр. Серетъ и Дунава, източната — рѣка Прутъ и ез. Братешъ, отъ другитѣ пѣкъ страни — самиятъ окопъ.

Нашитѣ данни, прочее, ни посочватъ, че южната граница на Бесарабското отечество е Дунавътъ съ блатата му; северната — по-преди южниятъ, а после северниятъ окопъ; източната — морето и р. Днестъръ; западната граница е била защитена отъ рѣка Прутъ и блатата ѝ, и въ най-южната ѝ частъ — се извива джгообразно галацкиятъ окопъ.

Северното отбранително съоръжение при този пунктъ, на Галацкия важенъ бродъ, ни указва ясно за едно дефанзивно дѣло и ни посочва времето, когато българитѣ не сж още замислювали офанзива,

¹⁾ С. Schuchard, Arch. Epigr. Mitth. IX (1885) 218—19.

²⁾ АЕМ IX (1885) 218; К. Шкорпилъ, Абоба-Плиска, Материали для болгарскихъ древностей. Изв. Русск. Арх. Инст. К-полѣ, X (1905) 524; Баласчевъ п. т. 17—18.

³⁾ АЕМ IX (1885) 216—17; Добруджа, 223—224.

а изключително сж целѣли да бранятъ новосъздаденото си отечество противъ народитѣ, идващи отъ северъ и североизтокъ, и да обезпечатъ защитата на извънредно важния за тѣхъ дунавски бродъ.

б) Въ Добруджа.

Тази дефанзивна политика обаче не можеше да продължава дълго време. Тежкото положение на Византия, възможността за леко разширяване привличатъ българитѣ въ Добруджа. А императорътъ, заетъ съ арабитѣ, е замислилъ да спре българското напредване, само когато е била паднала вече една частъ отъ Добруджа въ български ржце.

Българитѣ, имайки сега като целъ на своето напредване на югъ Добруджа, не сж могли да се задоволятъ вече само съ северната защита на галацкия бродъ, а е трѣбвало да завзематъ насрещния пунктъ на дунавския брѣгъ, който да имъ служи за постоянна база на по-нататъшното имъ напредване. Този именно пунктъ, дето се срѣщатъ главнитѣ пѣтища на северна Добруджа, е Николицелското поле, отъ владетелитѣ на което е зависѣло винаги най-важниятъ Дунавски (Добруджански) бродъ.

И наистина, тукъ, въ Николицелското поле, ние намираме едно огромно окопно укрепление, което е служело въ ржцетѣ на защитенитѣ отъ северъ българи за чисто офанзивни цели. То е представлявало една солидна опорна точка за войскитѣ имъ, които преминавали Дунава. Тогава, когато, въ трудното положение на Византия, сж завзели и укрепили тази важна позиция, българитѣ сж турили въ ржцетѣ си ключа на Добруджа и, следъ това, тѣ сж могли вече да пристѣпятъ къмъ завладяването на Балканския полуостровъ.

За тази позиция, Николицелското укрепление, отъ изучаванията на г. К. Шкорпилъ¹⁾ знаемъ следното :

Укреплението състои отъ 3 части, а именно: отъ външенъ окопъ, отъ една вътрешна укрепителна система и отъ срѣдна отбранителна линия.

1. Външниятъ земенъ окопъ, който заобикаля въ видъ на единъ неправиленъ тригълникъ едно пространство отъ 48,3 кв. км., върви почти на всѣкжде по най-стрѣмнитѣ наклони на близкитѣ възвишения. Основната линия, която е дълга 7.5 км., върви въ югоизточно направление съ отклонения при хълмоветѣ, Стража и Боклуджа-тепе; юго-западната линия, дълга 10 км., е обърната къмъ долината на

¹⁾ В. Добруджа, 195 и сл.

р. Таица, а североизточната, дълга 8.5 км., къмъ Исакчанското поле. Насипътъ е високъ 3 м. и широкъ при основата му 17 м., ровътъ е дълбокъ 2 м. и 14 м. широкъ.

2. Въ северната частъ на този заобиколенъ съ окопъ поясъ се намира вътрешната укрепителна система, съ трапецна форма, която заема едно пространство отъ 0,875 кв. км. и се състои отъ 3 укрепления, съединени съ окопи, и отъ едно съвсемъ отдѣлно малко укрепление.

Главното укрепление е Голѣмото кале, което има четирижъгълна форма, дълга 300 крачки и широко 80 крачки. Насипътъ на окопа, който има типичната българска конструкция, е широкъ при основата си 12 м. и е високъ 2.8 м., площадната ивица (берма) 6 м., ровътъ е широкъ 12 м. и дълбокъ 2 м. Земниятъ материалъ на насипа не произлиза отъ рова на окопа, а е донесенъ отъ другаде, понеже почвата тукъ е камениста. Тукъ-тамъ, на различна височина, 2—3—4 реда тухли закрепватъ насипа. Тухлитъ, които сж отъ различни видове, не сж запазени цѣли и сж взети сигурно отъ стари римски и византийски постройки.

Дветъ по-малки укрепления, Флорилоръ и Гургой, сж служили за защита на входоветъ на вътрешната укрепителна система. И дветъ се състоятъ отъ два паралелни окопа, отъ които вътрешниятъ е по-широкъ, а външниятъ по-тъсенъ, но съ по-сложна конструкция. Тѣзи две по-малки укрепления сж съединени съ главното — Голѣмо-кале — чрезъ окопи, които по този начинъ затварятъ южната, западната и източната страни на укрепителната система. Западниятъ отъ тѣзи окопи, който съединява Флорилоръ съ Голѣмо-кале, е по-простъ, но другиятъ, който се намира въ източната и южна страни, като продължение на Гургой, е единъ голѣмъ, двоенъ окопъ. Основата на двойния насипъ е широка 35 м., висока 2 м., ровътъ е широкъ 17 м. и дълбокъ 3 м. Между двата насипа се намира тукъ-тамъ равно мѣсто, съ ширина 7 м., нѣкъде пъкъ има и единъ външенъ ровъ, широкъ 10 м. и дълбокъ 1 м.

Само северната, най-широка линия на трапеца не се затваря съ окопъ. Изглежда, че тукъ стръмността на терена е давала доста сигурна защита. Само въ срѣдата на тази линия има едно малко укрепление, тѣй-нареченото Малко-кале.

3. Между тази вътрешна укрепителна система и външния окопъ има още една отбранителна линия, срѣдниятъ отбранителенъ окопъ. Последниятъ се състои отъ два реда окопи: единиятъ отбранява

на югоизтокъ, другиятъ на северозападъ вътрешната укрепителна система. Въ насипа му, който е широкъ 8 м. и 2 м. дълбокъ, както и въ насипа на вътрешното укрепление, сж намѣрени на много мѣста тухли и камъни, докарани отъ другаде.

* * *

Това огромно окопно укрепление свидетелствува по единъ безспоренъ начинъ, че българитѣ силно сж се загниждали вече въ Добруджа още преди византийското нападение. Даже ако изучимъ паметниците на Добруджа, ще можемъ да опредѣлимъ и граничната линия, до която тѣ сж стигнали при първитѣ си нахлувания, а именно: отъ тритѣ окопи, които вървятъ между Черна-вода и Кюстенджа,¹⁾ трапѣтъ на южния земенъ окопъ, тъй-наречениятъ „Кючюкъ-Топракъ-герме“, е обърнатъ на югъ, което свидетелствува, че последниятъ е строенъ противъ южни неприятели отъ единъ народъ, който се е намиралъ на северъ. За българския произходъ на този окопъ говори и българското предание (видѣнието на Исая), споредъ което „Испоръ . . . царь създа и великъ президъ отъ Дунава до море“. Окопѣтъ е дългъ около 60 км., но, въ срѣдата му, една частъ отъ 7 км. не е завършена, което може да обяснимъ, ведно съ г. Шкорпилъ,²⁾ само съ обстоятелството, че нападението на Константинъ Погонатъ е настигнало българитѣ тъкмо при строенето на окопа. Успѣхътъ на битката е отмѣстилъ българската граница на югъ, и, по този начинъ, не е станало вече нужда да се довърши окопѣтъ.

Южната граница на Еспериховата държава се е намирала вече при линията Черна-Вода—Кюстенджа, когато е станало на Византия възможно да се замисли за спиране на българското напредване. Споредъ нашитѣ данни, императорѣтъ събралъ сухопѣжната си войска, въоръжилъ флотата си и потеглилъ противъ нахлувателя. Сухопѣжната му войска се сражавала съ българитѣ на северъ отъ Дунава, флотата пъкъ била заела позиция при близкия дунавски брѣгъ. Ако вземемъ предъ видъ, съгласно археологичнитѣ данни, че за защитата на отсамкашния дунавски брѣгъ служи именно Николициелското прабългарско укрепле-

¹⁾ Тукъ сж намѣрени 3 окопа: северниятъ и южниятъ сж земни, а срѣдниятъ камененъ. Трапѣтъ на северния и срѣдния е обърнатъ на северъ. Споредъ г. Венедиковъ, и тѣзи окопи сж български. Северниятъ е билъ строенъ за отбрана отъ нападения, идещи отъ северъ (напр. отъ маджари, руси); още по-новъ е каменниятъ окопъ. *Отечество*, XXXIX, 12; Баласчевъ, ц. съч. 18—22.

²⁾ Изв. Варн. Арх. Д-во VII, Прит. 1, 15.

ние и че, по на югъ, между Черна-Вода и Кюстенджа, има отбранителенъ окопъ, трѣбва да заключимъ, че Византийската войска не е могла да дойде друго-яче, освенъ да бжде стоварена на северния брѣгъ съ параходи, които сж дошли по море и влѣзли въ Дунава. Изглежда, че византийцитѣ не сж намѣрили за удобно и безопасно да минатъ презъ земитѣ на мизийскитѣ и добруджанскитѣ славяни — които били по име само подъ византийска властъ — защото, както знаемъ, последнитѣ много бързо сж се разбрали съ прабългаритѣ, съ които при това трѣбва да сж били и по-рано въ контактъ.

Успѣхътъ въ сражението, което станало на северния брѣгъ, позволилъ на прабългаритѣ да преминатъ Дунава презъ пролѣтътъ на 679 г., да изоставятъ досегашното си бавно напредване, да се спуснатъ устремно на югъ и да завладѣятъ всичкитѣ земи до балканската верига и на западъ до р. Искъръ.

в) Въ Мизия.

И тукъ, въ новоспечеленитѣ земи, както на всѣкъде, дето сж се установявали, прабългаритѣ сж пристѣпили къмъ укрепяване на границитѣ.

На изтокъ границата е била морето. Но понеже противъ византийцитѣ, които притежавали силна морска флота, самото море не представлявало достатъчна защита, то прабългаритѣ е трѣбвало да се замишлятъ за издигането на сухопътни отбранителни съоръжения. И наистина, ние виждаме, че тѣ сж затворили съ изкуствени средства заливитѣ, рѣчнитѣ устия, съ една речъ, всичкитѣ достижими отъ параходитѣ мѣста. Така, ние намираме следи отъ окопи: при с. Екрене, при Варненския заливъ, между устията на рр. Яйла и Камчия, при устието на Фандъкли-дере и между устията на рр. Панаиръ-дере и Чифте-дере.

Въ насипа на тѣзи окопи — както видѣхме и въ Николицелското укрепление — сж намѣрени на нѣколко мѣста остатъци отъ стари постройки, както напр. въ варненския окопъ сж намѣрени материали, взети отъ две съседни стари църкви.

За българския произходъ на тѣзи крайморски окопи свидетелствуватъ следнитѣ данни: 1-о, че въ насипа на варненския окопъ и въ онзи при Панаиръ-дере сж намѣрени такива камъни, чиито знаци се виждатъ и върху абобскитѣ камъни; 2-о, че въ насипа на окопа между рр. Яйла и Камчия (който, сравнително другитѣ, е съ по-сложна конструкция),¹⁾ намираме известната площна ивица (берма) — 2 м. широка.²⁾

¹⁾ Тукъ намираме укреплението „кале въ Боаза“.

²⁾ Абоба-Плиска, 525—7; Изв. В. А. Д-во VII, 121—2 и Прит. I 9—10.

На югъ границата е Балканската планинска верига, на която ходитѣ и по-низкитѣ части сж били пакъ защитени съ окопи; такива сж Еникьойскиятъ окопъ, Малко герме, Спасено и Преграда, Еркесията на Таукчи-дере, Еркесията до гр. Котелъ, Сакаръ-Балканската еркесия и окопътъ при Арабаконашкия проходъ. Между тѣхъ, именно въ Еникьойския (6 м.) и Преграда (3 м.), се виждатъ следитѣ на въпросната берма.

Южната отбранителна линия тогава върви отъ морето до Арабаконашкия проходъ.¹⁾

На западната граница почва отъ Дунава, при гр. Островъ, единъ окопъ, дълъгъ 58 км., чието продължение, съгласно най-новитѣ данни, стига чакъ до Арабаконашкия проходъ.²⁾

На северъ отъ р. Жиулъ върви презъ сегашната Влахия голѣмиятъ пограниченъ окопъ, който стига Дунава малко на югъ отъ гр. Браила. Този окопъ е билъ по-късно продълженъ на западъ до гр. Турно-Северинъ и по този начинъ дължината му е стигала ок. 600 км.³⁾

Центърътъ на тежестта на тази заобиколена съ окопи страна на новата българска държава е билъ, естествено, премѣстенъ отъ Дунава, понеже сега Дунавскиятъ бродъ не е билъ едничкиятъ пѣтъ за съобщение съ другитѣ народи. Въ новото отечество се откриватъ вече предъ българитѣ две посоки за разширението имъ. Военниятъ и стопанскиятъ имъ животъ е трѣбвало да върви за напредъ по две главни направления. Едното откъмъ морето, съ изходъ отъ гр. Варна, върви на западъ, другото отъ Дунава, при гр. Силистра, отива на югъ чакъ до Цариградъ. Най-важниятъ пунктъ е трѣбвало, следователно, да бѣде, отъ стратегическо както и стопанско гледище, при кръстосването на тѣзи две главни пѣтни артерии.

И наистина, ние намираме на кръстопѣтя на главнитѣ два пѣтища, въ северната частъ на Шуменското поле, между рр. Крива рѣка и Канара-дере, едно укрепление,⁴⁾ което е играло роля най-малко презъ едно и половина столѣтие като центъръ на българската дър-

¹⁾ Изв. В. А. Д-во прит. I. 11; Абоба-Плиска 533—43. Следъ завладяването на т. н. Загора, билъ построенъ по-новъ пограниченъ окопъ на югъ дълъгъ 180 км., който почвалъ близо до гр. Бургасъ и стигалъ до Сазли-дере, на 7—8 км. отъ устието му. Абоба-Плиска 538—43; Баласчевъ ц. с. 23—24.

²⁾ Абоба-Плиска 528 и сл. Изв. В. А. Д-во, 141, 52. По-късно тѣ сж строили още по на западъ два окопа: Козлодуйскиятъ, който върви на 44 км. на западъ отъ гр. Островъ, и Ломскиятъ на 29 км. на западъ отъ Козлодуйския. Абоба-Плиска 528—33.

³⁾ Златарски п. т. 158—4; Schuchardt, Arch. ep. Mitth. IX (1885) 208—16; Абоба-Плиска 525.

⁴⁾ Виж. за следващитѣ Абоба-Плиска, III. К. Шкорпилъ, Укрѣпленія Абобской равнины.

жава. Разкопките и изучванията на това укрепление трѣбва да бждатъ една отъ най-важнитѣ задачи на археологията, особено, разбира се, на българската наука, както и на ония народи, които сж откърмени на почвата на тюркската култура. Дейността, която е развилъ нѣкогашниятъ Руски Археологически Институтъ въ Цариградъ, е дала такива голѣми резултати; материалитѣ, които сж намѣрени тукъ и въ околността, сж толкова ценни, че е вънъ отъ всѣко съмнение, какво продължението на тѣзи разкопки, предприети още по-системно и въ по-широкъ мащабъ, обещава да дадатъ много по-голѣми резултати.

Плисковото укрепление при с. Абоба се състои отъ единъ земенъ окопъ, заобикалящъ едно пространство отъ 23.3 кв. км., и отъ едно каменно укрепление, сега въ развалини, въ срѣдата на тая площъ.

За приближаващия се пѣтникъ окопитѣ сж незабележими поради възвишенията, по вътрешнитѣ наклонения на които тѣ вървятъ: отъ северъ — Кюркъ-юклеръ и Канладжа-бели, отъ изтокъ — Янакъ-ери, отъ западъ — Салманъ и отъ югъ — разклоненията на дветѣ последни възвишения и Малкия кабаюкъ.

Окопътъ образува единъ неправиленъ четвероугълникъ, чиято северна страна, която е и най-широка, е дълга 3.9 км., западната и източната сж почти еднакво дълги — по 7 км., южната, най-късата, е дълга 2.7 км. На много мѣста по цѣлото продължение на окопа се намиратъ пресѣчености, произхождащи отъ разни причини и времена, така че сега не можемъ опредѣли съ положителностъ, кои именно отъ тѣхъ сж служили като входи на укреплението. Ние не намираме днесъ никакви следи: нито каменни, нито каквито да сж други, отъ входоветѣ. Само на нѣколко мѣста, дето намираме следи отъ пѣтища, трѣгващи отъ центъра и пресичащи окопната линия, можемъ да предполагаме, че тамъ е имало входи. Така напр. къмъ северъ сж вървѣли 2 такива пѣтища, на изтокъ и на западъ — по единъ, и на югъ е имало входъ при р. Асаръ-дере.

Самиятъ окопъ се състои отъ три части. Насипътъ е на вътрешната страна на окопа. Материалътъ му е прѣстъ, произлизаща отъ рова на самия окопъ. Но понеже въ най-ниската частъ на рова се намери твърдъ аспидно-мергелъ, и той е именно хвърленъ най-отгоре на насипа, то горната му частъ изглежда като да е сухъ зидъ. Размѣритѣ на насипа сж различни, въ зависимостъ отъ терена. Вътрешното наклонение изобщо е 7 м., а външното — 6 м. (разликата е понятна при сла-

бото наклонение на терена отъ северъ на югъ), ширината му при основата е 12 м., а горе, при короната, 3·5 м.

Сжщитъ размъри показва и ровътъ, намъренъ въ външната частъ на окопа. Между насипа и рова намираме типичната за прабългарскитъ окопи площадка — берма, която има ширина отъ 5 до 6 метра.

Почти въ срѣдата на заобиколената съ окопа площъ намираме още единъ окопъ, за който, ако сждимъ отъ Николицелския образецъ, трѣбва да предполагаме, че и тукъ е сжществувала една вътрешна укрепителна система, състояща се отъ земенъ окопъ. Днесъ, вмѣсто нея, се виждатъ развалинитъ на една огромна каменна крепостъ, която е строена, по всѣка вѣроятностъ, въ началото на IX вѣкъ и е позната отъ надписа на Омортага, виденията на Исаяя и отъ византийскитъ извори подъ името Плиска.¹⁾ Но за това ще говоримъ по-после при паметниците отъ Омортагово време.

Укреплението при с. Абоба не е единчкото прабългарско окопно укрепление въ България.

1-о. Преди всичко самото то е съставлявало само центъръ на една отбранителна система съ много по-сложна конструкция. Отъ обстоятелството именно, че окопътъ се опира почти на всѣкжде въ вътрешнитъ подножия на околнитъ височини, заключаваме, че гърбътъ на самитъ тия височини е служилъ като първа отбранителна линия, отдето отбранителитъ сж се оттегляли, при невъзможностъ да се задържатъ задъ окопитъ, които сж съставлявали втората отбранителна линия.²⁾ Нѣщо повече: констатира се, че освенъ тѣхъ, има още една трета, по-външна отбранителна линия, а именно: около огромния укрепенъ поясъ се намиратъ други по-малки окопни укрепления съ по-проста конструкция. Така, на западъ (8 км.) — Кабаюкското, на изтокъ (9 км.) — Гюджеското, и при Крива рѣка — Нови-Пазарското.³⁾ Другитъ точки на тази линия не можемъ опредѣли вече, но като естествени нейни допълнения се налагатъ на северъ — каменното укрепление на Войвода-къйската могила и на юго-изтокъ — Мадарското укрепление.

2-о. По продължението на разклоняващитъ се отъ централното укрепление и вървящи въ разни направления пжтища, ние намираме на

¹⁾ Добруджа, 231.

²⁾ Абоба-Плиска, 37—38.

³⁾ Абоба-Плиска, 38 и сл.

всѣки важенъ стратегически пунктъ по едно укрепление.¹⁾ А освенъ това, подобни укрепления се намиратъ въ голѣмъ брой въ най-важнитѣ пунктове на пограничнитѣ окопи.

Тѣзи земни укрепления, които сж много малки и иматъ проста конструкция, не се различаватъ отъ ония, каквито жителитѣ на равнинитѣ сж строили за защита на своитѣ прибѣжища въ най-разни мѣста и времена. Обаче, българскитѣ произходъ на повечето отъ тѣхъ е вѣроятенъ, защото, както видѣхме, българитѣ сж укрепявали цѣлото протежение на държавата си, а центъра пъкъ — съ огромно земно укрепление. Нѣма съмнение, следователно, че тѣ не сж пропускали да укрепяватъ и другитѣ важни стратегически точки.

И наистина, когато по-късно прабългаритѣ сж засилили най-важнитѣ си укрепления съ по едно каменно укрепление, подобно на Плисковото, намираме вече ясни следи отъ тѣхната дейность. Но освенъ това възможно е да намѣримъ и въ укрепленията, които сж направени само отъ земенъ материалъ, следи за българския имъ произходъ;²⁾ само че още не сме добре проучили материала. Сега знаемъ само толкова, че България е пълна съ тѣзи типични спомени на прабългарската дейность, издирванията на които изискватъ много време, голѣмъ трудъ, но и които представляватъ извънредно благодарна работа.

2. Названието на прабългарскитѣ окопни укрепления.

За название на прабългарскитѣ окопни укрепления е възприета думата *ὄχυλος*, която се срѣща у Теофанъ и Никифоръ като име на българското отечество отъ Дунава. Шафарикъ счита тази дума въз основа на формата *ὄχυλος*, намѣрена въ ръкописитѣ на Теофана, че е

¹⁾ Абоба-Плиска, 504 и сл. Споредъ събранитѣ отъ г. Шкорпилъ данни, окопни укрепления се намиратъ въ следнитѣ пунктове:

По пѣтя, който води на северъ отъ Плисковия центъръ, по направление къмъ Силистра, се намиратъ: Геленджикъ, Кюркъ-Бунаръ или Хасарликъ и Паланка;

По пѣтя, който води на югъ: Хисарско-кале, Лѣшичко-кале или Градѣтъ и Топракъ-кале. По на югъ отъ Балканската линия, следъ разширение на южнитѣ граници: Кале възъ кучкитѣ, Карнобадски хисаръ и пр.;

По пѣтя, който върви въ западна посока: Монастиръ, Караачъ-кале, Топракъ-кале и Кале-ери Чакмакли;

По течението на Дунава: а) между Силистра и Тутраканъ: Кадикъойско Градище, между рр. Спанчево и Долно Орѣхово-Кале и Градището; б) между Тутраканъ и Русе при продължението на Брежленския окопъ: Кючукъ-кале, Буюкъ-кале, Брежленско-кале и Табията.

²⁾ Берма се намира у Кадикъойско-градище и Кюркъ-бунаръ.

сходна на старо-славянската жголъ „Winckel“, която би означавала името на жгъла, образуванъ отъ рр. Дунавъ и Прутъ и Черното море.¹⁾

Но това прието „поради голѣмия авторитетъ на Шафарика“ и отъ всичкитѣ историци опредѣление г. Златарски не могълъ вече да възприеме за вѣрно, понеже:²⁾

1-о. Възъ основа на формата *Oγλος,³⁾ намерена у Никифора и преписана отъ Анастасий като Hōglos,⁴⁾ трѣбва да приемемъ, ведно съ De Boor, че първоначалната форма е *Oγλος.

2-о. У Никифора четемъ, че българитѣ сж наричали „по тѣхния езикъ“⁵⁾ това мѣсто *Oγλος, но понеже езикътъ на прабългаритѣ е билъ турски, то тази дума трѣбва да проследимъ въ турскитѣ езици.

Въ тази справка византийскитѣ извори ни улесняватъ, като ни посочватъ значението на думата: споредъ Никифора, именно, българитѣ сж бѣгали отъ войската на Константина Погонатъ, която се приготвяла да нападне *Oγλος-а, въ укреплението си.⁶⁾ Теофанъ пъкъ пише, че тѣ сж бѣгали „въ по-горе споменатото“ укрепление.⁷⁾ Но понеже по-горе въ текста му не става дума за друго укрепление освенъ за добре защитеното отъ всѣкъде селище, тѣй нареченото *Oγλος, ясно е, че авторътъ има предъ видъ и сега това последното.

И ако археологичнитѣ данни ни посочватъ, че винаги най-важниятъ пунктъ на прабългарската земя е билъ защитенъ съ земенъ окопъ, строежътъ на който е носилъ специаленъ прабългарски характеръ, трѣбва да признаемъ, че *Oγλος е названието на такова окопно укрепление. Томашекъ⁸⁾ и Златарски⁹⁾ виждатъ въ тази дума „турско-кавказката“ аγυλ, „агълъ“, „дворъ“, „плетъ“, „оградено мѣсто“.

Съ това обяснение ние бихме могли да се задоволимъ, ако не би ни смушавало обстоятелството, че у византийскитѣ писатели намираме една българска форма на думата аγυλ, която се различава отъ формата *Oγλος.¹⁰⁾ А именно у Зонара четемъ, че императорътъ Никифоръ

1) Славян. древн. II, 263.

2) За следващето Златарски п. т. 126 и сл.

3) ed. de Boor p. 34,40.

4) Theoph. ed. de Boor, II, p. 226_{2,29} 2 пжти и 1 пжтъ p. 226₁₁: Onglos.

5) ibid. p. 34,8.9. *Oγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ.

6) ibid. p. 35,3-4: πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα ἔφυγον.

7) ibid. p. 358,22: εἰς τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα καταφεύγουσι.

8) Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. Wien Bd. 153, 320.

9) п. т. 126.

10) Вж. за следващитѣ В. Н. Златарски п. т. 256. бел. 2.

изгорилъ „αὐλήν“ на Крума, и при думата αὐλή авторътъ прибавя изведнажъ пояснението „така сж наричали българитъ седалището на княза си“.¹) Споредъ това, ние имаме въ случая една прабългарска дума. И че ние не трѣбва по никой начинъ да я смѣсваме съ латинско-гръцката дума aula — αὐλή „дворъ, дворецъ“, ще ни покаже и това, че и по-старитъ византийски писатели, като говорятъ за αὐλή на Крума, не пропускатъ да прибавятъ израза „тѣй-наречената“.²) А това показва, че не се касае тука за една гръцка дума, понеже така не би билъ отъ никакво значение изразътъ „тѣй-наречената“.

Възъ основа на това вече Шафарикъ приравнява думата αὐλή съ маджарската ól, киргизката ауl, която значи „княжеско живѣлище“.³)

И наистина, ние намираме сжщата тази дума и въ други извори освенъ византийскитъ въ сжщото значение — като название на княжеското селище при с. Абоба и на бждащия Преславъ. Така търновскиятъ надписъ нарича Плиска като стария „οἶκος“, и после като старъ „αὐλή“; а чаталарскиятъ казва, че ханътъ, като остава въ „камп“-а на Плиска, построилъ новъ αὐλήν при р. Тича.

Възъ основа на гореказаното г. Златарски мисли 1°, че названието на огромнитъ лагери при Галацъ, Николицелъ и Абоба, заобиколени съ голѣми външни окопи, е ὄγλος, т. е. турско-кавказката агълъ; и 2°, названието на вътрешнитъ каменни укрепления пъкъ е αὐλή, т. е. „киргизката и кавказката“ аулъ.⁴)

Може ли да се приеме това обяснение? Достатъчно ще бжде само да се изнесе редицата отъ сходнитъ форми на думата ауl, за да се види, че не може да става тукъ и дума за „турско-кавказката“ агълъ „оградено мѣсто“, и „киргизко-кавказката“ аулъ „княжеско живѣлище“, като за две различни думи, понеже ауl и ауl сж формитъ на една и сжща дума въ различни турски езици. А именно османската, азербеджанската ауyl, ауyl (Stall, Hürde, Einzäunung), кюерикската ауyl (Dorf), мишерската аӯyl, башкирската аӯyl, татарската аӯyl се намира въ крумския и тоболския диалекти въ форма ауl, въ алтайски, телеутски, каракиргизки и уйгурски аӯil (Jurte, Dorf), мадж. ól (Stall, Viehstall) и пр.⁵)

¹) ed. Dindorf. III. p. p. 372,31—373,1: καὶ τὴν τοῦ Κρούμου παρειληφέναι αὐλήν, οὕτω γὰρ τὴν τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ οἱ Βουλγάροι ἐκάλουν κατοίκησιν.

²) Theoph. ibid. p. 490,26-27: τὴν λεγομένην αὐλήν τοῦ Κρούμου ἐνέπρησαν. Ср. Georg Mon., ed. de Boor, II. p. 774,19-20 Georg. Hamart. (Sym. logoth.), ed. Murlat, p. 676,10-11. Ср. за въпроса изчерпателно изложение на В. Н. Златарски п. т. 256, бел. 2.

³) Славян. древности, II, 1. 270.

⁴) В. Н. Златарски, п. т. 256. бел. 2.

⁵) Zoltán Gombocz, MSFO u XXX (1912) 108—109.

Това значи, че не само думата *Ογλος е сходна съ турската аγυλ, но и αὐλή=аул е една и съща дума, следователно *Ογλος и αὐλή представляват само различни гръцки преписи на същата прабългарска дума, или пъкъ едната е по-стара, а другата по-нова българска форма. (Така пъкъ и значението на *Ογλος и αὐλή е същото).

За да се обясни въпросът, трѣбва да се открие старата прабългарска форма. Въ това издирване ние сме улеснени отъ маджарския езикъ, който е заелъ тази дума отъ прабългаритѣ и до днесъ я запазилъ въ своята дума ól (Stall, Viehstall). Даже по единъ щастливъ случай, ние познаваме и по-старата маджарска форма на тази дума. А именно въ единъ документъ отъ 1211 г. тази дума е писана още като oñul, която се произнася като oγul.¹⁾ Маджарската дума, прочее, свидетелствува 1^о, че тази дума действително е съществувала въ езика на прабългаритѣ, и 2^о, че тя се е произнасяла у тѣхъ *aγyl.

Сега, прочее, познаваме прабългарската форма отъ времето на маджарския ѝ заемъ, т. е. отъ IV—VI в. в. Въпросътъ сега е, какъ се е произнасяла тя въ езика на дунавскитѣ българи? Г. Златарски пише „агълъ“. Но въ турската дума ние намираме звука ğ (=γ), произношението на която е спиракъ g (γ), тогава напълно сходно съ буквата γ, която намираме въ гръцкия преписъ на думата *Ογλος, която се произнася споредъ сръбно- и новогръцката фонетика също спираклично. Кирилскиятъ преписъ на буквата е х, както ни обяснява много добре единъ примѣръ: Въ орхонскитѣ надписи ние намираме една титла — „oγul-tarkhan“, т. е. „синъ-тарканъ“, и тази титла е била въ употреба също у българитѣ, както свидетелствува единъ надписъ върху една погранична колона, поставена въ времето на Симеона Велики, въ който се чете: ολγ(ου ταραханου).²⁾ Значи, гърцитѣ сж преписвали турския звукъ ğ като γ. Но, за щастие, ние намираме думата oγul и въ кирилския преписъ — въ Именника: охолъ (въ думата Авитохолъ), т. е. съ х.

Така че думата *Ογλος трѣбва да се чете не агълъ, а *aγyl, по-скоро аγl.

Следователно, прабългарската дума *aγyl се произнасяла у дунавскитѣ българи като аγl, формата αὐλή пъкъ е само другъ гръцки преписъ на същата дума или на нейна по-развита форма.

¹⁾ п. т.

²⁾ Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София, 1908, 7—9.

* * *

Но съ тази констатация на прабългарското име ние нѣмаме още право да считаме изчерпанъ въпросътъ за разглеждането на названията на прабългарскитѣ окопни укрепления, понеже г. Баласчевъ, следъ като констатира, че прабългарскитѣ укрепления сж били съвсемъ еднакви съ ония на аваритѣ, настоява да твърди, че и названията, употребявани отъ разни автори за аварскитѣ и българскитѣ укрепления, сж едни и сжщи.

Споредъ г. Баласчевъ, ние намираме две имена за аварскитѣ укрепления, а именно: названието на аварски пространни концентрични огради е Hring, „прѣстенъ“, а централниятъ Hring, който заобикалялъ и хагановото селище, се е наричалъ отъ франкитѣ и лонгобардитѣ samrus.¹⁾ Но преди да цитираме хипотезата на г. Баласчевъ, построена върху тази основа, трѣбва да забележимъ, че и основата е погрѣшна, понеже въ изворитѣ нѣма такова нѣщо! Изворътъ, лѣтописътъ на Einhard не казва нищо друго, освенъ че княжеското селище (regia) на „хунитѣ“ се наричало hring(us) и лонгобардски samr(us).²⁾ Тогава hring и samrus не сж различни нѣща, както казва г. Баласчевъ, а само първото е немско, а второто лонгобардско название на аварското укрепление.

Но както ще видимъ по-доле, и колонитѣ на хипотезата на г. Баласчевъ не сж по-здрави отъ основата, съгласно която и дветѣ названия на аварскитѣ укрепления „hring“ и „samrus“, сж употребени въ нѣколко извори и като названия за аварскитѣ укрепления, следователно — мисли той — тѣ сж били специални названия за „аваро-българскитѣ“ укрепления.³⁾

Нека да видимъ, има ли нѣкакво основание това твърдение.

1) Hring, като име на прабългарскитѣ укрепления: Споредъ г. Баласчевъ, „старо-български огради, или авлии“, се наричали, еднакво съ немското название на аварското укрепление, „тринг“-ове, θριγγοί, както свидетелствува Скилица-Кедринъ, когато пише, че българитѣ „се стремили да заприщаватъ входа въ България на византийската войска“ чрезъ валове и трингове, „τάφροι καὶ θριγγοί“. ⁴⁾

Но какво общо има немската дума „Ring съ“ гръцката „θριγγός“?

¹⁾ п. т. 26.

²⁾ Pertz, Mon. Germ. Hist. SS. I. 183. Cp. Conv. Bagv. et Carant. ad. a. 796 „perveniens (sc. Pippinus) ad celebre(m) eorum locum, qui dicitur Rinch“. A magyar honfoglalás kútfoi (M H K) Budapest, 1900.

³⁾ п. т. 26.

⁴⁾ п. т. 28.

Какво значи немската „Ring“? Г. Баласчевъ, ведно съ всичкитѣ други изследователи, вижда въ думата специалното име на аварското укрепление, което обозначава пръстеновидната му форма, понеже немската дума Ring означава „пръстенъ“. Но противъ вѣроятността на това твърдение говори вече фактътъ, че въ извора ние намираме друго обяснение, а именно, че Hring е името на княжеското живѣлище на аваритѣ. Тръгвайки отъ това обяснение на извора, първото нѣщо, което трѣбва да направимъ, е, да видимъ, има ли думата Ring подобно значение въ историята на немски езикъ, и специално въ епохата на аваро-немскитѣ отношения. Ако има, трѣбва да признаемъ най-старото обяснение за вѣрно, т. е. че „Ring“ значи княжеско живѣлище. И наистина, намираме, че думата „Hring“ въ сръднонемски освенъ „Ring“, „Reif“, „Kugel“ „Kreis“ има значение и „die Umgebung, die Begleitung eines Fürsten, sein Hof, eig. der diesem angewiesene Platz; am Felde das des Fürstenzelt umgebende Lager der Seinigen“. ¹⁾

Отъ това става ясно, че немцитѣ сж назовавали аварското княжеско живѣлище съ думата „Ring“, понеже тази дума е имала въ онова време и това значение въ тѣхния езикъ. Ние нѣмаме тогава работа съ едно специално име, а само съ една обикновена немска дума.

Но какво значи тогава думата *φρικυρός*? Въ старогръцкия тази дума има значение на „die überstehende Mauerzinne“, „Umfriedigung, Zaun“ ²⁾ (ограда, плетъ). Съ сжщото значение се намира и въ сръдногръцкия. Самъ г. Баласчевъ я превежда съ „ограда“ ³⁾ Ако пъкъ обикновеното значение на думата *φρικυρός* е „ограда“, „плетъ“, Скилица я е употребявалъ сжщо въ обикновеното ѝ значение. Нѣма следователно защо да се смѣсва тя съ немската дума „Ring“. Тукъ, както и въ случая на „Ring“, имаме работа съ една дума, която си има и въ нашия случай своето обикновено значение въ гръцкия езикъ.

Нѣма тогава нищо общо между немската дума „Hring“ и гръцката „*φρικυρός*“, понеже и едната, и другата сж употребени въ речническото имъ значение.

2) Думата „кампъ“, употребявана отъ лонгобардитѣ, като да дава нѣкакво специално име на аварскитѣ укрепления. К. Шкорпилъ и Ба-

¹⁾ Benecke-Müller, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Leipz. 1889, II, 705 и сл.

²⁾ Pape, *Hwb. d. griech. Spr.* Braunschweig 1888, I, 1218.

³⁾ п. т. 28. Кое то пъкъ се отнася за общия произходъ на дветѣ думи, трѣбва да забележимъ следното: отъ *qrengho ahd hring, старобълг. krag, umber cringatro, krikatru, krenkatrum, cinctum, cingulum. Brugmann-Delbrück. *Gr. d. Vgl. Gr. d. idg. Spr.* 1897, 124, а думата *φρικυρός* Fick сравнява съ ahd. zarga „Einfassung“. *Vgl. Wb. d. idg. Spr.* I. 107.

ласчевъ именно така мислятъ. Въ схващането на г. Баласчевъ „campus“ е различно нѣщо отъ „hring“ и както хринговетъ на българитъ византийцитъ сж наричали съ една и сжща съ немската дума „tring“, и българскитъ централни лагери сж се назовавали отъ тѣхъ сходно съ френско-лонгобардската дума campus — κάμπος. А именно: 1-о За българитъ, които сж дошли презъ VII в. изъ Аварско, като бѣжанци въ околността на Солунъ, ние четемъ, че сж населили „εἰς τὸν Κεραμῆσιον κάμπον“, ¹⁾ и думата κάμπος щѣше да свидетелствува, че и българитъ сж строили споредъ свой обичай въ Македония специални военни лагери, каквито сж имали въ Панония,²⁾ 2-о а въ надписа на Омортага пѣкъ четемъ, че князътъ, като оставалъ въ „камп“-а на Плиска, построилъ аулъ при р. Тича.

Имаме ли нѣкакво основание да считаме въ поменатитъ случаи „камп“ за дума, която означава специално аваро-българското укрепление? Поради тази причина ли лонгобардитъ сж наричали укрепленията на аваритъ, а чудесата на Св. Димитрия и чаталарскиятъ надписъ ония на българитъ „камп“, понеже това е специално название на „аваро-българското укрепление“?

И въ този случай трѣбва да постѣпимъ по сжщия начинъ, по който това сторихме и въ случая съ думата „Ring“, а именно да видимъ значението на думата „кампъ“ въ поменатитъ езици. Значението на думата campus въ латинския езикъ, както и на κάμπος въ грѣцкия е „равнище, лагерь“. Въ французския и английския езици тази дума въ една форма „camp“ се е ограничавала въ значението „лагерь“. Нѣщо повече: ние намираме въ южнонемския езикъ сжщата форма „Camp“, заета отъ латинскитъ езици съ значение „eingehogtes Feld“ (оградено мѣсто). ³⁾

Това значи, че думата campus е употребена у лонгобардитъ на Einhard, както и у авторитъ на Омортаговия надписъ и на чудесата на Св. Димитрия, въ обикновеното ѝ значение, дадено въ речницитъ: лагерь, оградено съ плетъ мѣсто, както се намира думата въ лонгобардския, респ. въ грѣцкия езици.

Нѣма тогава нищо особно въ тѣзи думи, Hring, campus, φρουράς, κάμπος, понеже всичкитъ сж употребявани у поменатитъ автори като

¹⁾ A. Tougaard, De l'histoire profane, Paris 1874, p. 188.

²⁾ Баласчевъ п. т. 26.

³⁾ A. Henne, Das lateinische Sprachmaterial im Wortschatze der deutschen, französischen und englischen Sprachen. Leipz. 1903, 96. Cp. Fr. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Strassb. 1889, 158.

обикновени сжществителни имена на респективните езици, като немско, лонгобардско и гръцко сжществително, а не като специални названия.

* * *

Но ние ще намеримъ действително и специалното име на аварскитъ укрепления, а именно въ една аваро-турска дума: За седмиградскитъ „секей“-и (székely), които трѣбва да считаме наследници на аваритъ и прабългаритъ, маджарска „Национална хроника“ разказва, че тѣ сж остатъцитъ отъ 3000 хуни, които сж изостанали следъ смъртта на Атила въ маджарско. Тѣзи хуни сж се притаили следъ пропадането на хунската държава „въ полето Чигла“ и тамъ сж дочекали пристигането на маджарскитъ имъ роднини.¹⁾ Думата „чигла“, споредъ Й. Тури, е аваро-турска и е съставена отъ основа осм. *çig* (чигъ), което значи „висока ограда, насипъ, окопъ“, „изплетенъ отъ трѣстика, пръчки, плетъ, ограда“, и ла — окончание за мѣстните имена. *Çigla* тогава значи заобиколено съ „чигъ“ = плетъ мѣсто.²⁾ Сходнитъ форми съ основа „*Çig*“ сж каз. *čik* „Rand, Grenze“, кирг. *šik, šek* „граница, погранична земя“; караим. *čäk* „Grenze“, и можемъ да намѣримъ и въ чувашкия: *t'ši Ge*, „mit Gras bewachsene Grenzscheide, der Rain zwischen den Ackerfeldern zweier Dorfgemeinden“.⁴⁾

Между свидетелствата, съ които разполагаме за дунавскитъ българи, се намиратъ две, въ които се крие сжщата дума *çig*. — При Теофана именно четемъ, че императорътъ, като намерилъ проходите незащитени, нападналъ България и стигналъ „*ἕως τοῦ ξίχας*“. Успенский и Бьори възъ основа на формата „*ἕως τοὐνξας*“, намерена въ нѣколко ржкописи, мислятъ, че се касае за р. Тича, която надписътъ на Омортага нарича „*ἡ Τοῦτξα*“. Но както Златарски добре забелязалъ, преводътъ на Анастасий, „*usque ad Tzicas*“⁵⁾ ясно свидетелствува, че въ оригиналния текстъ се е срѣщала формата *Tξίχα*. Отъ формитъ на аваро-маджарската дума *çig* и чувашката *t'šiGə* може да се досе-

¹⁾ МНК 483.

²⁾ Tury J. A székelyek eredete (Произходътъ на секлитъ) Erdélyi Múzeum XV (1898) 206—207. Ср. *Lexicon critico-etymologicum linguae Hungaricae*. Budapest 1918, 1031—32.

³⁾ Munkács B., *Ethnogr.* XII, 142.

⁴⁾ Raasonen, H. *Csuvas Szójegyzék*. Budapest 1908, 186.

⁵⁾ Theoph., *ibid.* p. 436, 21—24.

⁶⁾ Theoph. *ibid.* II, p. 287.

тимъ за българското произношение на думата, която трѣбва да е била čiga или čigä. Сжщата дума намираме и на друго мѣсто у сжщия авторъ, а именно дето се казва,¹⁾ че българитѣ до императора „ἀπέστειλαν βοῖλᾶν καὶ Τξιγάτον αἰτουμένου εἰρήνην γενέσθαι“.

Че тази дума Τξιγάτος²⁾ наистина има нѣкаква връзка съ думата чига, която значела „ограда, аулъ, дворъ, дворецъ“, свидетелствува обстоятелството, че сръднобългарската дума „чиготъ“, въ по-раншна форма „чигатъ“, има тъкмо значение „спатаръ“, „придворенъ чиновникъ, който носѣлъ мечъ следъ царя“.³⁾

3. Сравнение между аварската и българската укрепителни системи.

Ние нѣмаме, както видѣхме по-горе, никакво основание да сравняваме названията на аварскитѣ и българскитѣ окопни укрепления. Налага се, обаче, едно сравнение между укрепителнитѣ системи на аваритѣ и българитѣ отъ гледище на конструкцията имъ, тъй като всички учени, които сж се занимавали съ укрепителната система на прабългаритѣ, сж заключавали, че тѣ сж съвършено еднакви.

Тѣй Иречекъ пръвъ е писалъ, че огромното окопно укрепление при с. Абоба е било, безсъмнено, „главниятъ лагеръ на езическитѣ българи, „Hring“ на този войнственъ кавалерийски народъ“.⁴⁾ К. Шкорпилъ пъкъ се съгласява съ сжщото мнение, като сравнява галацкото, николицелското и абобското окопни укрепления съ аварскитѣ „Хринг“-ове, „Камп“-ове.⁵⁾

Повече мѣсто на това сравнение посвещава само Баласчевъ; но, както ще видимъ по-доле, и той безъ да е вникналъ по-дълбоко въ въпроса. Споредъ него, именно, укрепителната система на прабългаритѣ напълно се сходя съ оная на панонскитѣ „аваро-българи“, следователно — казва той — който иска да разбере по-добре укре-

¹⁾ Theoph. p. 447, 3-4.

²⁾ Ср. J. B. Bury, The later Roman-Empire II 473; В. Н. Златарски, п. т. 223. бел. 1 и 228 1 бел.

³⁾ Ю. Трифоновъ, Къмъ въпроса за старобългарското болярство. С Б А XVI стр. 16.

⁴⁾ Anzeiger der kais. Akad. Wiss. 1898 VI 23; Княж. Бѣлг. II 872, бел. 42; Ист. Срба I 84; Ср. Златарски п. т. 319 бел. 2.

⁵⁾ Добруджа, 194 п. т. бел. 1, казва, че надписътъ на Омортага нарича Абобския лагеръ „κάριος“, следователно съ сжщото название, което се употребява за аварскитѣ укрепления.

пителната система на дунавскитѣ българи, достатъчно е да види това, което пишатъ изворитѣ, особно Saint Gall-ския монахъ за аварскитѣ „Хринг“-ове. И следъ това указание той се задоволява само съ цитуване писаното отъ поменатия монахъ за аварскитѣ укрепления.¹⁾ Следователно, г. Баласчевъ се ограничава само да констатира това сходство по разказа на монаха и да го счита като единъ фактъ установенъ, съ който да може да си послужи за избраната си теза, безъ да се опита, обаче, той самъ да докаже това твърдение.

И по този начинъ всичкитѣ изследователи се задоволяватъ да посочатъ само за съществуването на нѣкаква еднаквостъ на аварскитѣ и българскитѣ укрепления, като нѣщо доказано, когато въ сжщностъ тази възлюбена теза остава само една съмнителна хипотеза, която нѣма никаква стойностъ, понеже тя не се основава върху едно сравнение на твърде изобилния материалъ, съ който разполагаме и безъ който, естествено, никакво решение на въпроса не е възможно.

Нека, прочее, сега пристѣпимъ къмъ това лесно проучване на материала и направимъ нужнитѣ сравнения, за да можемъ да се доберемъ до едно положително заключение.

За аварскитѣ укрепления имаме следнитѣ данни:

1) Въ лѣтописа на Einhard за 791 г. четемъ следното: Карлъ (Велики), отивайки да нападне аваритѣ, се разположилъ най-напредъ на лагеръ при р. Енсъ, която служила като граница между баварцитѣ и аваритѣ. Следъ това, продължавайки пѣтя си, той отблѣсналъ стражитѣ на „хунитѣ“ и разрушилъ укрепленията имъ, защитени съ много силни окопи, едното отъ които било при р. Камбъ (Кампъ), а другото при гр. Комагена. Отъ тамъ той продължилъ пѣтя си до р. Раба и, като я преминалъ, стигналъ чакъ до устието ѝ, и оттамъ се върналъ въ гр. Савария.²⁾

2) За 796 год. въ сжщия изворъ намираме следното: Карлъ (Велики) изпратилъ като подарѣкъ на папата съкровищата, които донесълъ Форюлийскитъ дукъ отъ Панония, когато той ограбилъ княжеския дворецъ на хунитѣ, който се наричалъ „hringus“. Въ сжщата година — четемъ по-нататѣкъ — царьтъ изпратилъ сина си съ италиянски и баварски войски въ Панония. Пипинъ отблѣсналъ хунитѣ къмъ р. Тиса и разрушилъ княжеския имъ дворецъ, който се наричалъ, „както по-горе ка-

¹⁾ п. т. 25—26.

²⁾ Pertz, Mon. Germ. hist. Script. I, p. 177. Ср. App. Laur. ibid. p. 176.

захме“, „hringus“, у лонгобардитъ пѣкъ *campus*, и всичкитѣ съкровища, които намѣрилъ тамъ, донесълъ на баща си.¹⁾

3) Saint Gall-скиятъ монахъ пише, възъ основа на разказа на стария ветеранъ отъ аварскитѣ войни, Адалбертъ, следното: „Страната на хунитѣ — казвалъ той (Адалбертъ) — била заобиколена съ 9 крѣга. И като не предполагалъ да има другъ видъ ограда освенъ плетена отъ върба, попиталъ: „какво особно е това, господине? Той ми отговори: „Съ 9 *hegin* била укрепена“. Отъ това можахъ да разбера, че се касае за плетове, каквито се поставятъ по нивитѣ и, като продължихъ по-нататѣкъ да го разпитвамъ, той ми отговори: „толкозъ широкъ е билъ единъ крѣгъ, т. е. толкозъ голѣма площъ е ограждалъ, колкото пространство дѣли гр. Цюрихъ отъ Констанцъ; така е строенъ отъ букови, борови и джбови дѣнери, щото тѣхната дебелина отъ едната страна до другата е била 20 стѣпки и толкова висока. А цѣлото вътрешно разстояние било изпълнено съ твърди камъни или глина. Между тѣзи крѣгове селищата били разположени така, че отъ едно до друго е могло да се чуе викъ. Срещу селищата пѣкъ въ оградитѣ имало входи, презъ които сж могли да излизатъ за грабежъ. Третиятъ крѣгъ билъ отдалеченъ подобно на първия на едно разстояние отъ 10 немски, т. е. отъ 40 италиански мили и тѣй нататѣкъ до деветия, само че едниятъ крѣгове сж били много по-тѣсни отъ другитѣ. А селищата и жилищата сж били отъ крѣгъ до крѣгъ всѣкѣде така положени, че всички могли да чуятъ дадения сигналъ.“²⁾

Тѣзи сж даннитѣ, стигнали до насъ за аварскитѣ укрепления.

Интересно е, че разказътъ на Адалберта, въпрѣки това че не е логиченъ, се счита отъ изследователитѣ за достоверенъ, което най-добре може да се види отъ реконструкцията на Garnier. Тази реконструкция показва прѣстеновидни окопи, разположени концентрично единъ въ други по еднакво разстояние и между които сж поставени групи отъ чадѣри и кѣщици и най-навжтре се вижда княжескиятъ дворецъ.³⁾ Сжщо така мисли и Баласчевъ, който даже и възприема посоченото отъ помения монахъ разстояние между крѣговетѣ отъ 35—40 френски мили: Рингътъ, казва Баласчевъ, се състоялъ отъ повече концентрични окопни

¹⁾ *ibid* I. p. 183.

²⁾ Pertz, *Mon. Hist. Germ.* S. II, p. 748.

³⁾ *L'habitation l'humaine*. Paris 1892, p. 579—582. Както се види, Garnier реконструира централния хрингъ така. Тогава, споредъ него, всѣки единъ хрингъ се състоялъ отъ такива концентрични крѣгове. Следователно, естествено, той не е могълъ да говори за разстоянието, което е, споредъ разказа на Адалберта, между крѣговетѣ.

пръстени, които сж отстоели единъ отъ другъ на разстоянието 35—40 френски мили. Тогава когато неприятелътъ завладѣвалъ първия пръстенъ, отбранителитъ отстъпвали въ втория, третия и тъй нататъкъ, докато най-сетне стигали въ срѣдата на концентричното укрепление, дето е билъ главниятъ централенъ Ring, — наричанъ отъ франкитъ и лонгобардитъ „Campus“, въ който се намиралъ и дворецътъ на кагана. Този аварски „campus“ билъ разположенъ при р. Тиса, дето нѣкога се е намиралъ „Палатъ на Атила“.

Първиятъ въпросъ, който се поставя предъ насъ, е следниятъ: Възможно ли е това, което ни разказва Saint Gall-скиятъ монахъ и установеното възъ основа на него отъ учения свѣтъ общо мнение? Възможно ли е аварската отбранителна система да се е състояла отъ такива концентрични окопни кръгове, които сж били отдалечени единъ отъ другъ на разстояние отъ по 10 немски мили? Отговорътъ е много лесенъ. Ако 9-тъ огради на „хунитъ“ биха били така концентрично разположени и разстоянието между оградитъ да е било 10 мили, тогава диаметрътъ на цѣлото укрепено пространство би било около 180 немски мили, т. е. както Sebestyén отбелязва „външната ограда би стигнала отъ границата на долна Австрия чакъ до р. Донъ“, ¹⁾ и ако продължимъ по-нататъкъ изчислението, то ще дойдемъ до заключение, че пространството на единъ кръгъ съ подобенъ диаметръ би било 1,000,000 квадратни километра, а самитъ пъкъ огради би представлявали една дължина отъ 20.000 километра.

Всичко това показва, че аварската укрепителна система не може да бжде такава, защото това е невъзможно. Това обстоятелство разрешава само по себе си въпроса. Следователно и дума не може да става за обяснението, което подържатъ г. Баласчевъ и други.

И наистина, ако се вгледаме внимателно въ даннитъ, ще съзремъ, че 9-тъ огради не сж били концентрични. Въ лѣтописа на Einhard именно, както видѣхме по-горе, Карлъ Велики, като потеглилъ отъ р. Енсъ, разрушилъ две аварски окопни укрепления, после той стигналъ до р. Раба чакъ до устието ѝ, дето се намира сега градътъ „Guß“, името на който, вѣрва се, да е самото название на аварскитъ пръстеновидни укрепления. Сжщиятъ изворъ казва по-нататъкъ, че Пипинъ при р. Тиса разрушилъ едно аварско укрепление. И така тогава отъ р. Енсъ до р. Тиса е имало най-малко 4 окопни укрепления, което значи, че 9-тъ кръга трѣбва да сж били вънъ единъ отъ другъ, като

¹⁾ Az avar székely kapcsolat emlékei (Паметниците за аваро-секейскитъ отношения). Ethnographia X (1899) стр. 5.

съвсемъ отдѣлни укрепления. А сжщото това ние виждаме и въ първата частъ на разказа на Монаха. Споредъ него именно, единъ кръгъ „обкръжавалъ толкова пространство, колкото е това между градоветъ Цюрихъ и Констанцъ“. ¹⁾ Значи, кръговетъ сж били отдѣлни и диаметрътъ на всѣко отдѣлно укрепление е билъ дълъгъ 70 км.

Но другата частъ на разказа говори вече съвсемъ друго, а именно че разстоянието между кръговетъ е било 10 мили и че еднитъ сж били по-малки отъ другитъ. Явно е, прочее, че тукъ има грѣшка! Обаче, ако проследимъ разговора между писателя-монахъ и Адалбертъ, ще намеримъ обяснението на тая грѣшка. Адалбертъ почва разказа си съ следното: „страната на хунитъ е била заобиколена съ 9 кръга“. Чувайки това, Монахътъ го запиталъ, за какви кръгове именно той говори. И като получилъ отговоръ, повторно попиталъ разказвача, понеже не можалъ да го разбере. Самитъ тѣзи запитвания на писателя ясно свидетелствуватъ, че той не е разбралъ добре, какво му е разправялъ ветеранътъ. Ето защо само въ първата частъ, въ която предава суровитъ данни на Адалберта, той е точенъ, и затова първата му частъ е добра. Но втората, въ която той се опитва да предаде, да изрази по своему своята представа възъ основа думитъ на Адалберта, които той не разбиралъ добре, е очевидно погрѣшна. Така може да се обясни само пълното противоречие между писаното му въ първата и втората части.

Сега ако допълнимъ даннитъ на Einhard съ разказа на Адалберта, ще видимъ, че аварската укрепителна система се е състояла отъ 9 кръга (hegin), отстоящи единъ отъ другъ на по-голѣмо или по-малко разстояние. Диаметрътъ на всѣки кръгъ е билъ 60—70 км., тогава пространството на единъ кръгъ е било ок. 3000 кв. клм.

А сега нека се повърнемъ на прабългарскитъ укрепления. Какво виждаме ние въ тѣхъ? Цѣлото пространство на Николицелското укрепление е 48. 3 кв. клм., това на Абобското пъкъ 23. 3 кв. клм., т. е. около стотната частъ на единъ аварски-кръгъ. Това показва, че не може да се уподобяватъ, да се идентифициратъ българскитъ укрепления съ ония на аваритъ. Не може да служатъ за сжщитъ цели аварскитъ 9 кръга, които сж обемали едно пространство отъ 27,000 кв. клм., съ българскитъ окопни укрепления, отъ които и най-голѣмото не е имало повече отъ 48. 3 кв. клм. Не може да бжде, прочее, вѣрно, каквото мисли Баласчевъ, когато пише, че българитъ сж живѣели

1) „Tam latus fuit unus circulus“.

„ауленъ животъ“ както на севернитъ брѣгове на Черното море, така и въ Балканския полуостровъ.

Интересно сѣщо е мнението на г. Златарски, който мисли не само, че аулитъ сѣ служили като жилища на българитъ, но и ограничава броя имъ до единъ само лагеръ, въ който се е побиралъ цѣлиятъ прабългарски народъ, а именно, Николицелскиятъ. И възъ основа на тази хипотеза той опредѣля въ зависимостъ отъ пространството, което заема този лагеръ, и числеността на българската нахлувателна „орда“, като заключава, че българитъ не сѣ могли да броятъ съ стотици хиляди, а едва само нѣколко десетки хиляди.¹⁾

Обаче какво показватъ даннитъ? Какво ни учи сѣщиятъ изворъ, отъ който се черпятъ сведенията за българскитъ укрепления? Ето какво: Строителитъ на галацкия окопъ сѣ изкопали пограниченъ окопъ съ цель да защитятъ една държавна граница, а това показва, че тѣ сѣ обитавали пространната област, която била разположена между р. р. Прутъ и Днестъръ, и тогава галацкото укрепление е служило само като най-важенъ стратегически пунктъ на тази страна. Сѣщиятъ народъ, следъ като преминалъ Дунава, пакъ построява единъ окопъ за защитата на нова област, северна Добруджа, и построява едно централно укрепление — Николицелското. И когато после следъ нѣколко години българитъ стигнали въ Мизия, пакъ сѣ постѣпили по сѣщия начинъ: укрепилъ брѣга на Черното море, затворили низкитъ части на Стара-планина до Арабаконашкия проходъ, отъ тамъ пакъ построили чакъ до Дунава единъ голѣмъ окопъ. Тогава тѣ сѣ имали една обширна страна добре защитена, въ най-важния пунктъ на която е разположено едно централно укрепление, това при с. Абоба, съ едно пространство отъ 23.3 кв. клм.

Не може предъ тѣзи факти да се мисли, следователно, че въ едно само окопно укрепление се е побиралъ цѣлиятъ нахлулъ народъ, защото фактитъ установяватъ по единъ неоспоримъ начинъ, че българитъ сѣ укрепявали винаги, кждето сѣ се установявали — въ Бесарабия, Добруджа и Мизия, границитъ на една обширна страна, и окопното укрепление служило само като центъръ на държавата.

Не може да се вади, прочее, никакво заключение отъ пространството на Николицелското укрепление за числеността на прабългаритъ. Въ едно толкова ограничено пространство не е могълъ да живѣе на

¹⁾ п. т. 133.

постоянно мѣстожителство единъ народъ не само отъ нѣколко стотици хиляди, но дори отъ нѣколко десетки хиляди. Особно ако бихме мислили, както г. Златарски, че този народъ се е състоялъ отъ номадски конници, понеже само за 10,000 коне трѣбва и сега повече отъ 48 кв. клм., още по-голѣмо пространство би било нужно, както познаваме номадския стопански битъ, за номади.

Сега ако вземемъ предъ видъ всичкитѣ данни, които до тука изложихме и проучихме, трѣбва да дойдемъ до следнитѣ заключения:

Всичко, каквото знаемъ за аварскитѣ окопни укрепления, ни подсочва, че цѣлото аварско племе е живѣло въ границитѣ на 9 крѣга, обемащи едно пространство отъ около 27,000 кв. клм., когато даннитѣ, които имаме за българскитѣ укрепления, установяватъ, че последнитѣ сж имали за целъ да укрепятъ само стратегически пунктове, а самитѣ селища на българския народъ сж се намирали въ границитѣ на обширна страна, заобиколена съ погранични окопи.

Тази разлика въ целитѣ и пространството на тѣхнитѣ укрепителни системи се явява съвсемъ естествена вследствие всичко онова, що знаемъ за тѣзи два народа. Колкото се отнася до еднаквостта на тѣзи две системи, която изследователитѣ обясняватъ съ факта на общия произходъ на тѣзи народи, най-много, което може да се каже, е само това, че произходътъ на културата имъ, и специално на военнотехническата имъ култура, е единъ и сжщъ, но по никой начинъ не трѣбва да се заключава, че и по-късната степенъ на укрепителната имъ система е могла да остане еднаква, следъ като дълговерменно тѣ сж живѣли въ различни условия и сж стигнали въ различни степени въ културното си развитие. Нѣма съмнение, че промѣната въ културнитѣ условия е докарала промѣна и въ военната имъ техника. Следователно, разликата, която ни показватъ даннитѣ за аваритѣ и българитѣ въ културнитѣ, стопански и др. условия на тѣхния битъ, не може да не намеримъ и въ укрепителната имъ система. А именно:

За аваритѣ учимъ отъ изворитѣ, че тѣ сж черпили своитѣ средства за живѣние отъ воененъ грабежъ и отъ данъцитѣ отъ покоренитѣ имъ народи. Целта на войнитѣ имъ не е била защита на държавата, или териториални завладѣвания, а по-скоро грабежъ, и държавитѣ, които сж заплашвали, сж могли да се спасяватъ отъ тѣхнитѣ нападения само съ храни, скъпоценности и пр. Даже и когато въ VII вѣкъ аварската държава вследствие отцепването на българитѣ е отслабнала и границитѣ ѝ сж се стѣснили само въ областитѣ на басейнитѣ на сръдния

Дунавъ и на Тиса, тѣ пакъ не сж се предавали на нѣкакъвъ уседналъ начинъ за живѣене, а продължаватъ своитѣ набѣги.

Този низкъ уровень на тѣхния битъ обуславя и уровена на тѣхното държавно устройство: тѣхната държава не е била още една организирана монархия, а единъ преходъ къмъ нея. Историческата роля на Баяна не обезсилва това твърдение, защото знаемъ отъ историята на източнитѣ народи, че особно презъ време на преселенията на единъ народъ се издигатъ силни личности на чело, организирватъ много бързо отъ разни елементи едно цѣло, една мощна държава, но понеже основата на тази държава не е свързващото наедно чувство на принадлежностъ на единиците на народа, а само силата на волята на единъ вождъ, мощната държава се разпада съ смъртта на нейния основателъ.

Макаръ, поради слабия интересъ на византийскитѣ писатели, данитѣ за аварската организация да сж много рѣдки и повърхностни, все пакъ намерваме нѣщо интересно. Напримѣръ, аварскиятъ пратеникъ, преди Баяновото време, говори още въ името на народа си, а не въ името на Хагана. Даже и въ времето на Баяна, когато Хаганътъ въ страшенъ гнѣвъ е искалъ да убие византийския пратеникъ, аварскитѣ главатари го заставили да уважава международнитѣ обичаи.

И отъ тѣзи данни бихме могли вече да заключаваме, че аварската държава е имала племенна организация. А че действително е била такава, свидетелствува това, че аваритѣ сж живѣли раздѣлени въ 9 отдѣлни кржга, всѣки единъ отъ които е билъ предназначенъ да отбранява една група, принадлежаща на едно военно, стопанско (и споредъ народната вѣра — кръвно) единство. Така че фактътъ, какво цѣлиятъ народъ е живѣлъ така раздѣленъ между окопитѣ на 9 отдѣлни кржга, показва, че племеннитѣ отдѣлни интереси не сж изчезвали още у аваритѣ предъ общитѣ държавни интереси и цели: само въ една единна монархическа държава, държавната власть е достатъчно силна, за да се грижи за защитата на цѣлостта на народа, за отбраната на държавнитѣ граници.

Но какъ трѣбва да разбираме тогава аварския политически и стопански строй? Какъ е било възможно, щото въ Аварско въ огромнитѣ му области, които сж лежали вънъ отъ 9-тѣ кржга, да не е живѣялъ никой, да е нѣмало никакъвъ животъ?

Обяснението на това е следното:

Важна съставна частъ на отбранителната система на получергарскитѣ народи сж съставяли винаги огромнитѣ пуси пространства вънъ

отъ отбранителнитъ окопи или гори. Напримеръ, маджаритъ следъ завладяването на сегашно маджарско сж оставили обширни области вънъ отъ отбранителната линия, така-наречени „gyerűelve“, т. е. области „отвждъ плетове“. ¹⁾ Подобни необитаеми пространства сж се намирали около страната на печенегитъ: до узитъ и аланитъ е имало едно разстояние отъ 6 дена пжтъ, до мордвинитъ 10, до руситъ 1, до тюркитъ (т. е. маджаритъ) 4, до българитъ $\frac{1}{2}$ день. ²⁾

Сжщото е било и у аваритъ, огромнитъ области у които вънъ отъ пространствата на 9 кржга сж оставали необитавани и неизползувани. Тъзи сж играли важна военна роля, а именно служили сж за препятствие на неприятеля, който, за да доближи обитаванитъ кржгове, е билъ заставенъ да премине тия огромни, безспорно мжно проходими пространства, дето не би могълъ да намери ни храна, ни каквито и да е други припаси. Така можемъ да си обяснимъ, защо следъ падането на аварската държава пространната аварска областъ е останала известна въ литературата подъ името „пустиня“, ³⁾ а именно по-голътмата частъ, лежаща вънъ отъ обитаванитъ кржгове, е била и по-рано „пустиня“, която съ унищожението на по-малката обитавана частъ на кржговетъ е била само уголътмена.

По този начинъ отъ укрепителната система на аваритъ, освенъ че тя говори и за племенната имъ организация, можемъ да изведемъ заключение и за тѣхния стопански строй, а именно: изоставянето и неизползуването на огромнитъ пространни области, които представляватъ най-малко $\frac{9}{10}$ отъ цѣлата територия на държавата имъ, не биха могли да се обяснятъ, ако аваритъ биха били земледѣлци, още по-малко, ако биха били скотовѣдци. Стѣсняването имъ въ толкова ограничено пространство, като онова включено въ 9 кржга, съответствува само на единъ стопански строй, въ който народътъ живѣе отъ воененъ грабежъ.

Но аварскиятъ народъ е могълъ да живѣе по този начинъ само до когато съседнитъ страни, обречени на грабителскитъ имъ набѣги, не сж били още организирани и консолидирани. Щомъ, обаче, веднажъ западнитъ имъ военни набѣги, които имъ давали огромни плячки, трѣбвало да престанатъ поради засилването на франкската държава, а съ засилването пкъ на българската държава данъцитъ, които имъ плащали славянскитъ племена, пресекнали, аварската държава е трѣб-

¹⁾ K. Tagányi, Ungarische Jahrbücher. I. (1921), 109 и сл.

²⁾ De adm. imp. c. 37. ed. Bonn. p. 166.

³⁾ Regino, M H K. 322.

вало да рухне поради смъртния ударъ, който нанесълъ промѣна на стопанския имъ строй. Аваритѣ сж се опитвали да разкъсатъ този пръстенъ, който постоянно ги стѣснява, и понеже имъ оставалъ само пътътъ на югоизтокъ, тѣ почнали да налитатъ върху хърватско, докато не сж били и тукъ спрѣни отъ франкитѣ. По този начинъ аваритѣ, осждени на смъртъ, сж живѣели още известно време все по-оскждно и по-оскждно, докато въ края на VIII-я вѣкъ, когато сж се организирали вече дветѣ велики сили, франкската и българската държави, сж били сложени подъ ударитѣ на франкитѣ и българитѣ. Тѣ не могли да не пропаднатъ при единъ стопански строй, тъй различенъ отъ оня на окръжаващитѣ ги народи. А че можаха все пакъ да просъществуватъ тъй дълго време, се обяснява съ слабостта и недостатъчната организираностъ на съседитѣ имъ; но щомъ това вече станало, тѣ, както видѣхме, трѣбвало да изчезнатъ.

Отъ самия този фактъ бихме могли вече негативно да заключимъ за прабългаритѣ, а именно, че тѣ не сж могли да бждатъ на сжщия политико-социаленъ уровеньъ, да иматъ сжщия битъ, като аваритѣ, понеже и тѣ така трѣбвало да изчезнатъ, когато сж стигнали въ съвсемъ новитѣ условия.

И наистина, всички данни, що имаме за прабългаритѣ, свидетелствуватъ, че тѣ сж били отъ древни времена, много по-рано и отъ V^о столѣтие, уседналъ народъ, който се занимавалъ съ земледѣлие и скотовѣдство. Въ полза на това отъ времето преди завладяването на новото имъ отечество ние цитирахме вече редъ свидетелства изъ езика имъ и доказателството на преселенскитѣ имъ движения. Но въ полза на това говори и фактътъ, че прабългаритѣ сж могли да организиратъ и защищаватъ противъ Византия и Авария живѣещитѣ въ държавата имъ славяни. А това може да се обясни само съ обстоятелството, че българитѣ сж имали по-здрава стопанска организация, по-голѣма материална и духовна култура, отколкото всичкитѣ народи, които сж живѣели на северъ отъ Византия и сж се подчинили подъ тѣхното господство.

А тази истина се потвърждава и отъ свидетелствата върху историята на прабългарското време следъ завладяването на новото отечество, къмъ които пристѣпваме по-долу.

Следъ като българитѣ въ 679 г. сж завладѣли страната между Дунава и Стара-планина, Константинъ Погонатъ, страхувайки се отъ по-нататѣшното имъ напредване, побързалъ да се примири съ новото

положение. Той сключилъ съ тѣхъ миръ, съ който призналъ правата имъ върху земитѣ, които сж завладѣли, и се задължилъ да имъ плаща ежегодна дань.

И българитѣ гледали на този договоръ много сериозно. Както изобщо убедително личи и отъ твърде малобройнитѣ сведения за историята на следващитѣ 80 години, прабългаритѣ твърде много уважавали договоритѣ си.

Византия, напротивъ, никога не мислила да поддържа мира сериозно. Фактътъ, че тя презъ цѣлото това време нападала само два пжти България (697/8, 708 г. г.), не опровергава тази истина; ако тя не нападала по-често България, причината за това е, че е била заета въ войни съ арабитѣ и вътрешнитѣ смутове, и естествено, не е могла да желае да увеличава броя на своитѣ врагове. Напротивъ, въ деликатното си положение не веднажъ е искала и помощъ отъ българитѣ, а именно: Юстинианъ II поискалъ и получилъ на два пжти, въ 705 и 711 г. г., такава помощъ противъ неприятелитѣ си, които му оспорвали трона; сжщото сторилъ и императорътъ Леонъ, воюващъ противъ арабитѣ, въ 717 г., както и въ 718 г. императоръ Анастасий II, който сжщо поискалъ помощъ отъ българитѣ въ борбитѣ му противъ неговата неприятелска партия.

Но колко странно е поведението на българитѣ спрямо Византия! Защото отъ горнитѣ данни ние получаваме за прабългаритѣ съвсемъ друга картина отъ оная, която е изобщо известна. А именно, до сега ние сме чели у всичкитѣ автори за българитѣ, че тѣ сж единъ номадски народъ, който е дирилъ винаги поводи за война и е гледалъ постоянно да плякосва и да разширява владенията си, а сега подъ свѣтлината на самитѣ данни предъ насъ се открива единъ съвсемъ другъ народъ — народъ, който проявява миролюбие, който уважава договоритѣ си, които е сключвалъ, и никога не е нападалъ, когато другъ контрагентъ е поддържалъ договора. Нѣщо повече: той не се опитвалъ да използва дори и най-благоприятнитѣ за него моменти, които му се представятъ, въ каквито византийцитѣ не биха могли да му противопоставятъ каквато и да била отбрана. Причината на това е, както е очевидно отъ даннитѣ, че прабългарската държавна политика е разчитала винаги на дипломатически средства за увеличението на териториитѣ. Съ тази си политика прабългаритѣ получаватъ срещу помощта, която даватъ въ 705 г. на законния императоръ — Юстинианъ II — противъ похитителитѣ на трона му и безъ всѣкаква война Загорската

область и твърде вѣроятно е, че и въ 716 г. сж получили нови територии за помощта, която сж дали въ вътрешнитѣ размирици и на тѣзи години въ Византия.

Историческитѣ данни сочатъ, следователно, прабългаритѣ като народъ, който е стоялъ действително на една по-висока културна степенъ, който не търси случай да воюва и не вижда въ войната интересъ, а обратно грижи се да осигури труда и интереситѣ на населението на държавата си, стараящъ се по-скоро да организира отбранителнитѣ си средства, отколкото да се приготвя за нападение.

Така може да се обясни, защо българитѣ сж заобиколили цѣлата си страна съ окопи и укрепили вътре най-важнитѣ стратегически пунктове. Пространството на централното укрепление, тъй нареченото „аул“ „аулъ“, показва, че то е служило, за да брани единъ важенъ отъ търговско и военно гледище пунктъ. И обитателитѣ му сж могли да бждатъ толкозъ на брой и такива по назначение, колкото и каквито могатъ да бждатъ въ единъ такъвъ воененъ центъръ: въ вътрешната му часть е живѣлъ ханътъ съ близкитѣ и вътрешнитѣ му хора, а въ външната — нѣколко хиляди войници, принадлежащи на охраната, прислугата на хана и пазителитѣ на укреплението. Въ по-малкитѣ пъкъ прѣснати изъ страната укрепления сж живѣли по единъ отъ „външнитѣ бойли“ съ войницитѣ. А самиятъ народъ, занимаващъ се съ земледѣлие и скотовѣдство, е живѣлъ вънъ отъ аулитѣ въ пространнитѣ равнини и хубави планини на новоспечелената и организирана държава на прабългаритѣ и се е прибиралъ въ укрепленията на аулитѣ, само когато приближавалъ неприятельтъ.

4. Нѣколко бележки върху произхода на окопното строителство у прабългаритѣ.

Твърде естествено е, че единъ народъ, какъвто споредъ даннитѣ е билъ прабългарскитъ, се е старалъ да живѣе въ миръ. Ние видѣхме на друго мѣсто, по кои причини прабългаритѣ сж проявили презъ първитѣ 80 години едно особно, прекалено миролюбие, безъ да се опитатъ да използватъ и най-благоприятнитѣ моменти. Паметницитѣ имъ ни даватъ отговоръ: тѣ сж били извънредно много заети съ построяването на огромната имъ отбранителна система.

Но за да извършатъ тѣ ония грамадни постройки, отъ които сж стигнали следи до насъ, не е било достатъчно само времето и непрекъснатото спокойствие, съ което разполагали благодарение на трайния миръ съ Византия. За това е трѣбвало и друго нѣщо — да иматъ

преимущества на специалните познания, да притежават сигурна техническа окопно-строителна култура.

Наистина, самите следи, материалите, които са стигнали до нас, сочат прабългарите в туй отношение като бележити строители: главните, централните им укрепления, както по своите размери, така и по характера на тяхната конструкция, представляват нещо особено и импозантно в сравнение с малките земни укрепления, каквито са били, сдѣйки по останалите следи, строени от другите народи в разни времена и страни.

Но това се доказва и от обстоятелството, че паметници на тяхното окопно строителство се намират и другаде, вън от Балканския полуостровъ. Така напр.:

1-о. Паметниците на окопното строителство на волжските българи. Знае се, че столицата на волжските българи, гр. Болгаръ, е била заобиколена с земен окоп и освен това един пограничен окоп, дълъг 400 клм., простиращ се от р. Волга до р. Кама.

2-о. Нашите познания за прабългарските укрепления ни учат, че българите са укрепили всички важни стратегически пунктове на държавата си. Следователно, понеже знаем, че сжштите българи са владѣли в IX вѣкъ и източно маджарско, трѣбва да предполагаме, че и там може да намерим следи от техни укрепления. Твърде желателно е, прочее, да се подложат на системно проучване материалите, които се намират в маджарско. Подобно предприятие би се улеснило много от свидетелствата на българския материал. Следващите данни правят успѣха в това отношение вѣроятен, а именно:

В северно и южно маджарско един важен стратегически пункт се нарича с старобългарско название *Zemlin*, *Zemplén*, т. е. Землинъ, което ясно говори за земно укрепление.¹⁾ Освен това, Анонимусъ, маджарския хронистъ (ок. 1200 г.), говори за земните укрепления *Szabolcsvár*²⁾ (укрепление на Саболчъ), *Sárvár*³⁾ (кално укр.) и *Himes udvar*⁴⁾ (разноцвѣтен дворъ), като построени от новонахлулите маджари. Сжщият автор споменува после укреплението *Bihar*,⁵⁾ столица на един български князь, Менмаротъ, дето сжщо може да се видят и сега следите на огромното земно укрепление, както и на земното

1) Melich I. Magyar Nyelv. 1920, 1.

2) М Н К. 419.

3) М Н К. 420.

4) М Н К. 416.

5) М Н К. 417.

укрепление Surungrad,¹⁾ т. е. Csongrad (Чонградъ), името на което има старобългарски произходъ.²⁾

Макаръ тия материали да не сж били подложени на сериозни научни издирвания — всички досегашни хипотези за българскитъ и аварскитъ укрепления въ маджарско сж по-скоро интересни, отколкото достовърни³⁾ —, трѣбва да предполагаеме, че една частъ отъ тѣзи земни укрепления и окопи, които се намиратъ въ източно маджарско, иматъ български произходъ.

Въпросътъ, който сега ни се поставя, е следниятъ: отъ где сж могли българитъ да научатъ тази внушителна-укрепителна техника? По този важенъ въпросъ ние можемъ да направимъ само следнитъ бележки:

1. Укрепленията на българитъ, даже и ония, на които конструкцията е била сложна, се състояли отъ земни окопи, види се, до времето на Омортага. На пръвъ погледъ би се помислило, че причината на тази особеностъ се състои въ простотата на работата и леснотията въ доставяне на материала. Обаче, ако вземемъ предъ видъ обстоятелството, че въ Николицелското укрепление, макаръ самата почва да е била камениста, прабългаритъ пакъ издигатъ стѣна отъ земя и като не намиратъ такава тамъ, докарватъ я отъ другаде, то става ясно, че прабългаритъ сж научили окопното строителство и сж го донесли отъ страна, въ която нѣма камъкъ и за строежа сж си служили само съ прѣстъ.

2. Подобно на прабългарската, огромна окопно-строителна дейность намираме и у аваритъ. Ако единъ аварски окопенъ кръгъ е билъ дълъгъ около 200 километра, то 9-тъ сж имали около 1800 километра дължина, което представлява една колосална работа, възможна да се предприеме само отъ единъ народъ, който е строилъ окопи отъ най-стари времена.

Но за аваритъ пъкъ знаемъ отъ изворитъ, че тѣ непосредно следъ разпадането на истинската аварска империя въ Азия, на която сж били подчинени, напуснали старото си отечество и, бѣгащи съ Кралимарковски стѣпки, въ нѣколко само години стигнали до Дунава. Следователно, ако за българитъ бихме могли да предположимъ, че, тѣ сж престояли дълго време въ Кавказъ и тамъ научили окопния строежъ, то за аваритъ не може да се каже сжщото: последнитъ сж донесли безъ съмнение този строежъ отъ ценноститъ на азиатската хунска империя.

¹⁾ М Н К. 437.

²⁾ Melich, *ibid.*

³⁾ Romer Fl. Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie (Compte rendu de la huitième Session à Budapest 1876, II 1) 39—77: Les fosses du diable en Hongrie, 78—102: Les camps barbares fortifiés.

А понеже знаемъ, че прабългаритѣ сж излѣзли преди столѣтия отъ сжщата тази страна и спадали въ сжщия културенъ крѣгъ съ аваритѣ, трѣбва да заключимъ, че тѣ сж взели и окопно-строителната си наука отъ сжщото културно богатство, а именно отъ хунитѣ — наследници на китайската култура.

3. Пакъ тамъ ни води и другъ единъ елементъ на прабългарската култура. Ние познаваме лѣтоброението на прабългаритѣ. Именникътъ на първитѣ български ханове показва едно лѣтоброение, което е познато въ тюркско-монголската областъ и люлката на което е Китай. Времето, въ което е било взето отъ китайцитѣ, се установява отъ възприемането не на сложнитѣ 60 годишни, а на по-проститѣ 12 годишни цикли на китайското лѣтоброение. Нѣма тогава никакво съмнение, че лѣтоброението на българитѣ представлява елементъ отъ хунската култура, която е имала китайски произходъ.

* * *

Наистина, тамъ, отъ дето сж произхождали българитѣ, аваритѣ и други т. н. „хунски“ народи, — въ азиатската хунска държава сж имали добри случаи за опознаването имъ съ окопния строежъ. Известно е, че люлката на културата на пустиннитѣ народи, Китай, е родината и на окопното строителство. Голѣма частъ на „дългитѣ стени“, защищаващи Китайската държава, сж били строени тъкмо противъ нападенията на хунитѣ, така че хунскитѣ народи сж имали случаи да изучатъ начина на строежа, да видятъ ползата отъ него.

Споредъ китайскитѣ извори, дългитѣ стени сж били строени презъ IV—III столѣтие преди Рождество Христово.¹⁾ Строителитѣ сж използвали за намаление на работата всичкитѣ отбранителни особности на терена²⁾ и само тамъ, дето не е имало естествена пречка, сж строили стена отъ материалитѣ, които сж се намирали на тѣхно разположение: земя, камъни³⁾ или дървени дънери.⁴⁾ Но и тамъ, дето има каменна стена, единъ земенъ окопъ, свързанъ чрезъ траншеи съ нея, служи като външна отбранителна линия.

Ето какво разказва за една по-късна частъ на стена единъ твърде

1) De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeiten. Berlin—Leipz. 1921, 33 и сл.

2) De Groot, п. т. 44.

3) De Groot, п. т. 46.

4) De Groot, п. т. 242.

интересенъ китайски изворъ отъ 4. десетица пр. р. Хр.¹⁾ Хо-хан-ша, хунски князъ, като искалъ да изкаже своята благодарностъ и преданостъ къмъ китайцитѣ, обещалъ да вземе грижата за защитата на пограничитѣ укрепителни съоръжения отъ Шангъ-ку до Тунъ-хонгъ. Но интендантътъ на вътрешния китайски императорски дворъ не се съгласилъ да приеме хунското предложение и въ доводитѣ, съ които той защитилъ своето мнение, разказва за произхода на стенитѣ. А именно, че богатата страна на хунитѣ, която била разположена на изтокъ вънъ отъ дотогавашнитѣ погранични постройки — при Лиао-тунгъ (1000 ли), била завладѣна въ времето на императора Хиао-Ву (отъ 141 г. пр. р. Хр.), и въ този случай билъ предприетъ строежътъ на поменатитѣ стени за защита на новата завладѣна област. Споредъ интенданта, тази стена, по-стара отъ 100 години, била подкрепена съ редица отбранителни станции и траншеи, които сж я свързвали съ единъ „външенъ окопъ“. Самата стена била построена въ най-голѣмата си частъ отъ земни окопи, а въ проходите и низкитѣ планински мѣста — само отъ дървени дънери, кръстообразно поставени.

Естествено е, че не билъ употребенъ камъкъ, понеже стената тукъ е преминавала презъ пѣсѣчни пустини.²⁾

Че тази стена трѣбва да идентифицираме съ оная, която г. Аурелъ Щайнъ, известенъ археологъ, издирилъ и изучилъ въ цѣлото ѝ протежение презъ 1907 и 1913 години и за която и намеренитѣ въ станциитѣ извънредно богати архиви свидетелствуватъ сжщото, което говори и горниятъ разказъ, а именно, че тя е била строена въ края на втория вѣкъ преди Рождество Христово³⁾ — въ това нѣма никакво съмнение.

За тази стена отъ описанието на г. Аурелъ Щайнъ виждаме следното: Китайскитѣ инженери сж използвали въ отбранителната линия редицата солени езера и блата, за да спестятъ отъ строежа. А презъ всичкитѣ мѣста, презъ които се открива входъ за неприятеля, е била издигната стена.

Нейното предназначение е било да защити противъ хунскитѣ нападения областъта, стояща на югъ отъ р. Су-ло-хо.⁴⁾ Стената, укрепена на известни разстояния съ стражарски и караулни станции, преминава

¹⁾ De Groot, п. т. 239 и сл.

²⁾ De Groot, п. т. 240.

³⁾ Stein Aurél, *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Budapest 1913, 397.

⁴⁾ Stein Aurél, *Indiából Kinába*, Budapest 1923, 76.

почти навсякъде срѣдъ пълна пустиня. Че тази престара постройка е преживѣла хилядолѣтия, една отъ причинитѣ на това трѣбва да се дири въ обстоятелството, че човѣшка сила не се е докосвала до нея. Но още по-важенъ факторъ е билъ специалниятъ начинъ на нейния строежъ.¹⁾ Стената е строена отъ набита глина, съ поставени на известни, точно опредѣлени разстояния редици снопе отъ трѣстика или дървени клонове, споредъ това, съ какво сж разполагали областитѣ. Стената е дебела при основата 2.5 м. и на върха 2 м.

По сѣщия начинъ сж били построени наблюдателнитѣ и отбрани-телнитѣ кули — повечето отъ набита глина или отъ плитари. Подобни глинени стени сж обкръжавали и градоветѣ въ Китай и Туркестанъ, както се вижда и сега.

Хунскитѣ народи, прочее, сж имали где и отъ кого да се научатъ да строятъ окопи. Но отъ даннитѣ, изнесени отъ разни изследователи, знаемъ само, че аварскитѣ и бѣлгарскитѣ укрепления сж строени отъ земни окопи, но никой не е обърналъ нужното внимание върху характера на самата земна работа, за да се види, дали въ нея се намира, както въ китайския строежъ, набита глина.

II. Паметници отъ Омортаговото време.

Огромното Плисково укрепление е било, макаръ и въ стара и по-проста конструкция, за първитѣ бѣлгарски ханове задоволителна резиденция, защото силната генерация на тази организаторска епоха е била скромна, не търсеца материални удобства и преимущества. При все че не сж били издигани величествени дворци, не може да се каже, че първитѣ три генерации не сж проявили голѣма строителна дейность, защото следитѣ на творческата имъ дейность и днесъ личатъ на всѣкъде. Но не благоустройствени и художествени съображения сж ръководили тази дейность, а защитата на новосъздадената държава. Всичката имъ дейность е била погълната и изтощена отъ строежа на отбранителни работи за държавата.

И наистина, тази забележителна строителна работа, проявена презъ толкова кратко време, въ такова множество окопи и крепости, може да се обясни само съ следнитѣ обстоятелства: 1-о, че бѣлгаритѣ сж разполагали съ една многовѣковна окопно-строителна техника и 2-о, че

1) Stein, Romvárosok etc. 335 и сл., 375 и сл., 385 и сл. и 485.

тѣ сж считали, като най-важна своя задача, да построятъ една огромна отбранителна система, като сж имали ясното съзнание, че безъ това младата имъ държава не ще може да се смѣта за обезпечена.

И освенъ организаторска способностъ, духовна и материална култура, тъкмо последното съзнание е било най-необходимото въ новото положение на прабългаритѣ, а именно, съзнанието, че всички трѣбва да се посветятъ за осъществяването на една и сжща целъ, съ една дума имало е нужда за пълно обществено единство. Само това единство е могло да даде възможностъ да се развие до такава степенъ силата; само така е могло да се осигури постоянното разширение за смѣтка на Византия и да се строи едновременно и необходимата отбранителна система. Това е могло да стане, само защото Византия не можа да разстрои тази желѣзна организация на дунавскитѣ прабългари.

И наистина, въ тази епоха организацията на българската общественостъ е била такава, че не е давала възможностъ да се проявяватъ други цели, тенденции и интереси, освенъ ония на обществото и държавата. Именникътъ, именно, на първитѣ български ханове ни въвежда въ родовата епоха на прабългарското общество, когато личността е нѣмала още цена, и нейниятъ интересъ е билъ да се установи родословието, Именника на праѣдитѣ ѝ, а за себе си не е дирила слава отъ съвременницитѣ; тя се е старала само да заеме почетно мѣсто въ реда на праѣдитѣ. Членоветѣ на такава една организация, прочее, сж много по-безкористни отъ ония на епохата на индивидуалноститѣ, защото тѣ ценятъ по-високо традицията отъ личната стойностъ. Въ такава епоха още не се проявяватъ на сцената силни, амбициозни личности, които доставятъ най-добритѣ експоненти на чужди влияния и ставатъ често орждия на чужди интереси.

Но тази тъй важна и полезна епоха за образуването и закрепването на младата държава твърде бързо отминала. Докато авторътъ на поменатия Именникъ, който го е изработилъ въ VIII в., е още чедо на това време, надписитѣ отъ първата половина на следния вѣкъ говорятъ вече за личности. За по-бързото настѣпване на тази нова епоха, за изпреварването на естественото течение на еволюцията сж съдействували много причини. Военната, деятелната епоха на странствованията, на завладяването на новото отечество и на постоянното напредване, съ съпровождащитѣ новото установяване промѣни, сж ускорили извънредно много хода на общественото развитие. Последвала е по този

начинъ по-рано, отколкото е трѣбвало, една епоха, въ която всичкитѣ сили сж въ борба, всичко ври и кипи, и старото общество, по липса на време, за да еволюира нормално, се разпаднало съ трѣсъкъ. Голѣмитѣ събития, голѣмитѣ промѣни, голѣмитѣ задачи сж породили индивидуалноститѣ, и е започнала борбата между стари и млади, или, както бихме ги назовали днесъ, консерватори и либерали.

Тъкмо такива обществени кризи представляватъ най-благоприятнитѣ условия за вмѣшательство на неприятелскитѣ държави, тъйко презъ времената на общественитѣ промѣни се развива най-опасната дейность на неприятелската дипломация, понеже представителитѣ на различнитѣ течения въ такива времена сж по-голѣми врагове помежду си, отколкото и най-опаснитѣ външни неприятели. И въ такива именно времена победитѣ на чуждитѣ сили сж по-сигурни съ помощта на враждуващитѣ политически партии, отколкото съ помощта на собственитѣ си армии.

На сцената на тази обществена криза въ България се явяватъ типични революционни фигури. Тамъ изпжква най-напредъ младиятъ, 30 годишенъ Телецъ, който, презъ трупа на законния владетель, се покачилъ на престола, но изплаща съ живота си това, когато не е могълъ да изпълни възлаганитѣ му надежди: покорението на Византия. И веднага се явява на сцената съвсемъ противоположна фигура, Севинъ, който дири въ обратната политика — миръ съ императора, т. е. въ подкрепата на външна сила — сигурността на престола си, и е могълъ да избегне участието на своя предшественикъ, като успѣлъ на време да се спаси при своя покровитель, въ чийто дворъ се установилъ, туряйки се на разположението му като орждие въ неговитѣ борби противъ собственитѣ си съотечественици. Но начеватъ още по-бързо да се промѣнятъ сценитѣ. Скоро сж станали жертва на размирицитѣ, единъ следъ другъ, Уморъ, Токту и Паганъ, всички вече играчки въ рждетѣ на византийския императоръ.

Каква е разликата между тази и по-предишната епоха? Докато въ началото на столѣтието българскиятъ владетель е дошълъ въ Цариградъ, за да доведе и постави византийския императоръ на трона му и получава военни почести отъ византийскитѣ войски, сега, въ 767 г. ханъ Паганъ е дошълъ въ византийската столица съ своитѣ бойли, за да моли миръ, и императорътъ, като нѣкакъвъ покровитель, ругалъ хана и велможитѣ му заради постояннитѣ смутове, които сж ставали въ държавата имъ.

И следващият ханъ Телеригъ сжщо напразно се старае да спре хода на събитията; размирицитъ продължили, и той трѣбвало да бѣга и търси прибѣжище при неприятеля си — императора.

Но обществената криза въ кжсо време се разрешила благоприятно. Разрушителнитъ вжтрешни размирици се свършили, и Византия изведнажъ намерила предъ себе си единъ единенъ българския народъ. Тя е трѣбвало да се убеди, че голѣмитъ смущения на по-предната епоха не сж били плодъ на дейността на нейната дипломация, а само неизбежнитъ конвулсии на единъ вжтрешенъ процесъ за стабилизиране последиствията отъ голѣмитъ политико-социални и стопански промѣни, които се бѣха извършили въ предната епоха, и когато се приключва този процесъ, отнима се вече на Византия всѣка възможност да се бърка въ вжтрешния животъ на България.

И наистина, въ последнитъ години на столѣтието ханъ Кардамъ успѣва да застави византийцитъ да се примирятъ съ това ново положение и даже да имъ наложи единъ миръ, съ който тѣ се задължаватъ да плащатъ на българитъ ежегоденъ данѣкъ. Крумъ пѣкъ, съ увеличената си армия отъ събранитъ въ новитъ му владения — източно Маджарско — военни сили, е могълъ да нанесе на Византия голѣмъ ударъ, заплашвайки вече и самата ѣ столица.

По този начинъ Византия, стресната отъ победитъ му, схванала, че трѣбва да промѣни своята политика спрямо България и още въ първата година следъ заемането на трона отъ Омортага тя сключва съ българитъ 30 годишенъ миръ.

Миролюбието на Византия, споредъ всичко това, се обяснява много лесно отъ тежкото ѣ положение. Но и нейнитъ противници, вземайки много сериозно този миръ, го поддържатъ до край. Самъ Омортагъ до толкова се придържалъ о буквитъ на договора, че, когато разбунтуванитъ заплашвали императора Михаила II въ столицата му, Омортагъ, съгласно договора, отива въ помощъ на императора и го освобождава отъ разбунтуванитъ тѣлпи.

Такива услуги българската дипломация обикновено правила срещу териториални отстъпки; но въ този случай българитъ се отклоняватъ отъ възприетата си тактика, което може да се обясни само съ обстоятелството, че тѣ не сж желали да се простиратъ сега на югъ за смѣтка на Византия. Каква е могла тогава да бжде причината на това явление? Какъ се обяснява обстоятелството, че, докато презъ 1¹/₂ столѣтие най-важната грижа на българитъ е била, да се разширяватъ

на югъ, сега, въ тѣзи крайща, се стараятъ да установятъ и фиксиратъ добититѣ до тогава граници? Причината трѣбва да търсимъ въ обстоятелството, че тѣ сж били заети въ друга посока: тѣ сж смѣтали за много по-важна задача да консолидиратъ севернитѣ и западнитѣ си нови владения. Омортагъ, прочее, далъ нова насока на българската държавна политика, а именно: къмъ северъ главната грижа е била съсредоточена върху отнетото отъ аваритѣ Източно-Маджарско.

И наистина, освенъ сключения съ Византия миръ, цѣлата дипломатическа и военна дейность на Омортага сочи на тази нова линия на българската политика.

Съ завладяването на Източно-Маджарско и разширението на границитѣ и на Балканския полуостровъ, въ западно направление, прабългаритѣ станали съседи почти по цѣлото продължение на държавата си съ империята на франкитѣ. Тукъ и интереситѣ на дветѣ държави скоро се сблъскали, защото франкитѣ, следъ като завладѣли хърватско, правили опити да проникнатъ и на изтокъ. Обаче, като не желаели да водятъ за това война, тѣ почнали да си служатъ съ дипломацията, като се опитвали да разбунтуватъ племената отъ западнитѣ провинции на България, за да могатъ да турятъ ржка надъ тѣхъ. И първитѣ имъ опити не били безуспѣшни, понеже племената, живущи при р. Тимокъ и Долна Тиса, се отцепили отъ българитѣ и присъединили къмъ тѣхъ. Какво трѣбвало да прави въ такова деликатно положение Омортагъ? Той не билъ по-малко предпазливъ отъ франкитѣ! Както показва цѣлата му дейность, той билъ естествено приятелъ на мира, понеже като господаръ на една голѣма империя, трѣбвало да се грижи за спояването на разнитѣ области и да организува племената на държавата си, а не да воюва съ чуждитѣ държави. Тогава Омортагъ поелъ дипломатическия пжтъ, за да уреди въпроса съ франкитѣ.

Неговитѣ пратеници се явявали често пжти въ франкския дворъ и молили за установяването на границитѣ. Но франкската дипломация гледала винаги да отлага отговора, като не желала нито да се откаже отъ новопридобититѣ области, нито пъкъ да воюва съ българитѣ. Омортагъ тогава, следъ тия дълги протакания, съзирайки намеренията на възприетата отъ франкитѣ тактика, се решилъ, като не му оставало друго средство, да прибегне до оржжието. Това трѣбва да се заключи и отъ самото обстоятелство, че българскитѣ пратеници изведнажъ изчезватъ отъ франкския дворъ, а по-късно изворитѣ пишатъ, че българитѣ почватъ да завладѣватъ Панония. Отъ това явствува, че българитѣ

следъ като не успѣли да разрешатъ по миренъ начинъ въпроса, прибѣгнали до оръжието: подчинили и умирили възстаналитѣ славянски племена и после нападнали и франкитѣ.

Всичко това показва по единъ убедителенъ начинъ, че Омортагъ направилъ всичко зависеще отъ него, за да запази мирни отношения съ съседитѣ си, както съ франкитѣ, така и съ византийцитѣ. И че причината на тази му упорита склонностъ къмъ миролюбие не била страхътъ отъ мощнитѣ му съседи, се потвърждава отъ факта, че той, следъ като не можалъ по другъ начинъ да постигне желания резултатъ, съ силна ржка възстановилъ своята властъ въ западнитѣ си владения. Империята му, поставена като клинъ между дветѣ европейски велики сили — Византия и Франкия—играла въ всѣко отношение роля, каквато сж играли и тия две държави. Самото това голѣмо миролюбие, което характеризва цѣлата политика на Омортага, е имало за главна целъ да обезпечи мирното развитие на населенията въ държавата му, и то ясно сочи на единъ господарь, чиято амбиция е била да увѣковѣчи името си не чрезъ военни победи и подвизи, а съ творческа дейностъ въ областта на държавната организация и особно въ оная на строителството. И всичко е помагало на Омортага въ неговата творческа дейностъ, а именно:

1-о. Монархическата организация въ негово време достига до своята най-развита степенъ: авторитетътъ на хана още презъ времето на Кардама е билъ засиленъ, Крумъ пъкъ закрепилъ династията си съ успѣшнитѣ си борби. Така че презъ времето на Омортага не е имало вече друга авторитетностъ въ държавата, освенъ тази на хана. Неговитѣ пълководци и велможи сж били вече придворни лица, на които всѣка слава и облага идвала отъ властта на държавния глава.

Естествено, че само такава неограничена княжеска властъ е могла да разполага съ материални средства, за да предприеме издигането на грамадни и великолепни сгради. Такава голѣма властъ се стреми да изгради за себе си разкошни дворци. Омортагъ самъ говори за такива дворци. Между тѣхъ, както се вижда отъ развалинитѣ, издигането на столицата Плиска и на крепостта, съградена въ мѣстността на бѣдация Преславъ, сж погълнали необикновени средства и трудъ.

2-о. Поради голѣмото разширение на България, ханътъ станалъ господарь на една голѣма държава. Богатствата на новитѣ северни владения били толкова голѣми, че лесно се обяснява, защо Омортагъ се отказалъ отъ напредването си на югъ и защо е съсредоточилъ

всичките си грижи за защита и организиране на северните области. Той е пожертвувал на тѣзи владения възможността за разширение на югъ, защото българитѣ сж достигнали, отъ стопанско гледище, до много важни ценности, т. е. до солните области на Седмиградско около р. Марошъ. Освенъ мѣстните имена Солнокъ и Торда, названието на р. Кюкюльо (*Кюкелеу), което е прабългарско, свидетелствуватъ, че прабългаритѣ сж водѣли тукъ колонисти и сж почнали да експлоатиратъ занемаренитѣ отъ римско време солници. Тази нова област донесла силенъ материаленъ тласъкъ за развитието на българската държава, понеже, щомъ започнали българитѣ да разработватъ неизчерпаемитѣ солници на Седмиградско, българскиятъ ханъ станалъ господаръ на огромни и отъ свѣтовно-стопанско гледище важни ценности, като притежателъ на соль, която поради отсъствието на повечето отъ срѣдноевропейскитѣ солници, които били открити само по-късно, е била извънредно ценна. Безсъмнено, тя представлявала вече и въ времето на Омортага важна експортна стока, както е било въ края на столѣтието, — даже и служила като дипломатическо средство въ ржцетѣ на българитѣ, тъй като франкскиятъ кралъ Арнулфъ, като искалъ да напакости на враговетѣ си, молилъ българския царъ Лаодомуръ (*Олдамуръ), да не позволява на моравцитѣ да се снабдяватъ съ соль.

Тѣзи нови богатства — солта, която е била държавенъ, т. е. хански имотъ¹⁾ — увеличили извънредно много доходитѣ на българския дворъ и му дали възможность, материални средства, за голѣми държавни строения. Освенъ това, не трѣбва тукъ да изпускаме изъ предѣ видъ онова, що изворитѣ съобщаватъ за аваритѣ. Споредъ Айнхарда, именно, франкитѣ плякосали толкова много злато и сребро отъ аваритѣ, че тѣ, които били преди това сиромаси, станали изведнажъ богати. И наистина, знаемъ, че стойността въ онова време на среброто спаднала почти съ една трета.

Нѣма съмнение, че влизането на плякосанитѣ тогава аварски съкровища и въ българската държава, на която се паднала по-голѣмата частъ отъ аварската империя, оказало грамадно и решително влияние въ развитието на българската култура, особно на изкуствата.

3-о. Сключениятъ съ Византия миръ е важенъ, не само защото гарантиралъ сигурността на българската държава и като всѣки миръ е

¹⁾ Въ това ни убеждава и фактътъ, че солницитѣ сж се намирали въ първитѣ години на XI вѣкъ въ ржцетѣ на маджарския кралъ — значи като наследство отъ българската държава, а не като частно владение, притежание на частни лица.

благоприятствувалъ за културното развитие на сключилитѣ го държави, но и особно защото той позволилъ да нахлуятъ въ България маса византийски художници и майстори. Една нова, до тогава твърде малко достъпна за тѣхъ, извънредно обогатила се държава, имъ отворила своитѣ граници, и тогава отъ препълнения съ художници и майстори Цариградъ потекълъ единъ непрестаненъ порой въ новото Елдорадо да дири щастие.

1. Строителство.

а) Плиска.

Споредъ Търновския надписъ, Омортагъ, макаръ да построилъ новъ разкошенъ дворецъ при Дунава, пакъ останалъ да живѣе въ стария си дворецъ; следователно той не премѣстилъ и столицата си на Дунава. И другъ единъ надписъ — Чаталарскиятъ — дава вече и името на Омортаговата столица, като съобщава, че Омортагъ, когато построилъ новъ аулъ при р. Тича, останалъ да живѣе въ стария си дворецъ — Плиска.

Но къде именно е била разположена старата столица Плиска? Споредъ свидетелството, което даватъ находкитѣ, не остава вече съмнение, че тази столица се е намирала въ мѣстността при сегашното село Абоба, дето сж открити отъ нѣкогашния „Руски Археологически Институтъ въ Цариградъ“ многобройни развалини, тъй като тукъ именно се откри по-големата частъ отъ всичкитѣ паметници, които сж познати отъ Омортагово време. Между тѣхъ сж и най-важнитѣ документи за прабългарското строителство, а именно надписи, носещи собственото име на Омортага. А горе срещу абобскитѣ развалини пъкъ по отвесната стена на близката скала се откроява величествената фигура на Омортаговия баща — страшния победителъ на Византия и покорителъ на аварската империя — Крумъ.

Къмъ сжщото мѣсто сочатъ и писменитѣ извори. Леонъ Дяконъ и Кодинъ споменуватъ именно за Плиска (Πλισκουβα) като за градъ, разположенъ между Преславъ и Дристра, Анна Комнина (Πλισκουβα) пъкъ го поставя близу до Шуменъ.¹⁾

Грамаднитѣ каменни постройки, останкитѣ на които намираме тукъ и които свидетелствуватъ, че се касае действително за една столица, сж били построени въ пространството на вътрешното земно укрепление на

¹⁾ Абоба-Плиска, 553. Българската форма на името узнаваме, освенъ отъ Чаталарския надписъ (Πλσκα) и отъ видението на пророка Исаия (споредъ което градъ Плюска заедно съ гр. Дръстеръ е построенъ отъ царя Испоръ), още и отъ старобългарскитѣ преводи на Симеонъ Логотетъ и Манасесь. Пълно изложение на даннитѣ по въпроса дава В. Н. Златарски п. т. 319, бел. 2.

„Абобския лагеръ“ и изглежда, че датиратъ отъ Омортагово време. Поне за последното говори едно историческо събитие, споредъ което при похода на Никифора въ 811 г. императорътъ ограбилъ и изгорилъ княжеската резиденция на Крума.¹⁾ Възъ основа на това трѣбва да приемемъ, че следъ това събитие е могло да се пристъпи къмъ постройката на огромното каменно вътрешно укрепление съ великолепно дворци, храмъ и други обществени постройки — съответстващи на новата мощъ на българския владетель и на териториалната голѣмина на империята му.

Развалинитъ на тази каменна крепостъ — наричани „кале-ери“, се намиратъ малко по на изтокъ отъ срѣдата на Абобския заобиколенъ съ окопъ поясъ.²⁾ Пространството на крепостта, имаще форма на трапецъ, е голѣмо около 0·5 кв. клм. и е обградено съ грамадна крепостна стена, на която западната линия е дълга 788 метра, източната и паралелна ней — 612 метра, южната и северната, почти еднакви — по 740 метра. Стенитъ иматъ дебелина 2·6 метра и се състоятъ отъ грамадни (0·5—0·6 м. високи) четирижгълни, водоравно поставени каменни блокове. Камънитъ, както блоковетъ, така и редицитъ имъ, сж свързани съ дебелъ пластъ хоросанъ.

Въ жглитъ на крепостнитъ стени е имало по една цилиндрична кула, а въ странитъ имъ — по 2 петожгълни кули. Къмъ всѣка една отъ тѣзи 12 кули отъ вътре и отъ вънъ е имало по единъ входъ, но тѣ не служили за главни входи на крепостта. За тази целъ е имало на всѣка страна по една обширна порта, която била укрепена отъ дветъ страни съ четирижгълни двойни кули.

Почти въ срѣдата на пространството, което обема крепостта, се намира „Сарай-ери“, т. е. развалинитъ на постройките, а именно: 1. жилищнитъ сгради — обградени съ каменна ограда, 2. на юго-западъ отъ тази ограда се намиратъ основитъ на една християнска дворцова църква, основнитъ сгради на която били по-рано езически храмъ, и 3. на юго-изтокъ отъ жилищната ограда — тѣй-наречениятъ троненъ палатъ.

1. Каменната ограда на жилищнитъ постройки, дебела 1·6 метра, е образувала четирижгълникъ, дългъ 128 и 84 метра широкъ, въ който се виждатъ развалинитъ на два двореца. Залепена до западния зидъ

¹⁾ К. Шкорпилъ, Добруджа 231.

²⁾ Вижъ за следнитъ Абоба-Плиска 43 и сл., 62 и сл.; Шкорпилъ, Първата българска столица до Абоба, Варна 1901 г., 16 и сл.

на оградата виждаме една по-малка сграда, на която четирижгълното пространство заема 18×45 метра и дебелината на стените е 1 метъръ. Тази постройка се състои отъ една голъма зала въ срѣдата (13.8×6 метра), отъ дветѣ страни на която пъкъ има по единъ коридоръ, раздѣленъ на три части. Залепена до северната частъ на оградата се намира по-голѣмата четирижгълна сграда—тъй наречениятъ малъкъ дворецъ. Пространството, което заема той, е 22.9×19 метра, съ дебелина на западната му стена 1.6 метра, а на останалите три—по 0.95 метра. То е раздѣлено на две части, всѣка отъ които се състои отъ по две срѣдни зали, заобиколени въ северната, източната и западната страни съ коридоръ. Следи отъ постройки виждаме още въ двора между дветѣ здания.

2. 14 метра на югъ отъ юго-източния жгълъ на жилищната ограда се намира главниятъ, тронниятъ палатъ. Той е построенъ въ четирижгълна форма 52×26.5 м., дебелина на външните му стени 2.2—2.6 м. Състои се отъ 3 части, а именно: южна, която представлява едно предверие, дълго 22.4 м. и 21.8 м. широко, раздѣлено съ една стена на две части; срѣдна, която представлява една зала, дълга 31.4 м. и която се състои отъ 4 кораба, между които страничните сж широки само по 3 метра, западниятъ отъ срѣдните е широкъ 4.6 метра, а източниятъ 5.8 метра; северна, която се състои отъ една срѣдна апсида (6.20×4.40 м.), отъ дветѣ страни на която се намира по една малка зала.

3. Дворцовата църква е разположена 38 м. далечъ отъ западната частъ на южната оградна стена. По-рано тя представлявала единъ езически храмъ, който заемалъ само едно пространство отъ 23.6×14.6 м., и отпосле въ християнско време билъ преобърнатъ на църква, като едновременно го уголѣмили. Тази нова постройка, почти четирижгълна, е дълга 28.5 м. и 28 м. широка и се е състояла отъ една зала 11×20 м., заобиколена отъ коридори съ различна широчина и на изтокъ свършвала съ четири апсиди. Външната частъ на църквата служила за гробница, а до южната стена имало една постройка, дълга 9 м. и широка 5 метра, съ малка апсида.

Съ дворците въ Плиска, особно съ тъй-наречените „малкия“ и „тронния“ се занимавалъ, отъ гледище на художествената история, най-компетентниятъ въ тази областъ г. Б. Филовъ.¹⁾ Той постигналъ важенъ резултатъ, като установилъ пълното различие както въ начина на строежа,

¹⁾ Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, София 1924, 5 сл.

така и въ конструкцията между тѣзи постройки, отъ една страна, и отъ друга, всичкитѣ други останали въ България отъ по-старитѣ (римска и византийска) епохи. Стенитѣ на поменатитѣ именно дворци, поне въ основитѣ имъ, това се вижда и днесъ, били съзидани съ голѣми квадратни каменни блокове, когато пъкъ въ по-раншнитѣ вѣкове сж употребявали тухли; даже и когато презъ римско време употребявали освенъ тухли и камененъ материалъ, камънитѣ били недѣлани, разнообразни по форма и голѣмина (въ рѣдки случаи малки каменни блокове) и сж служили само за вънкашно изграждане на стенитѣ. Тѣй като употребението въ строежа на по-голѣми квадратни каменни блокове не е познато преди идването на българитѣ, следва да се заключи, че само тѣзи последнитѣ сж могли да донесатъ съ себе си този строителенъ начинъ, което прочее характеризира прабългарското строително изкуство. И наистина, следитѣ на това се виждатъ и въ най-старитѣ части на крепостнитѣ постройки на Преславъ и Търново.

Произходътъ на това изкуство, прочее, трѣбва да търсимъ тамъ, отъ гдето сж произхождали българитѣ — Изтокъ. И наистина, г-нъ Филовъ го е намѣрилъ тамъ — въ сасанидското строително изкуство. Тамъ именно се намиратъ дворци, построени отъ подобни грамадни каменни блокове; даже и въ плана на българскитѣ и сасанидскитѣ дворци сжществува пълно сходство.

Вѣроятността на тази теза се засилва още повече отъ обстоятелството, че и други два известни прабългарски паметници издаватъ сжщо сасанидско влияние, а именно Мадарскиятъ скалистъ релефъ на Крума и „Атиловото съкровище“. Тогава може да кажемъ, че най-важнитѣ паметници на прабългарското време сочатъ на тѣсна връзка, която сжществува съ сасанидското изкуство.

Въ полза на тезата на г-нъ Филова, а именно че българитѣ сж донесли съ себе си отъ Изтокъ развита строителна култура, говори и всичко онова, което знаемъ за прабългаритѣ. Ние цитирахме вече даннитѣ, споредъ които новонахлулитѣ прабългари сж стояли на висока степенъ на духовна и материална култура и вследствие на това твърде вѣроятно е да сж притежавали и строителна култура. И специално сасанидскиятъ произходъ става вѣроятенъ отъ факта, че прабългаритѣ сж живѣели презъ дълги столѣтия въ съседство съ сасанидската империя въ Кавказъ и стояли тамъ чакъ до времето, когато сж тръгнали да странствуватъ къмъ Западъ.

Жаль, че за пълната положителностъ на това мнение (макаръ и г.

Филовъ твърде добре да е подкрепил своята много важна теза въз основа на откритите до сега данни) все пакъ остава нѣкакъвъ пробелъ, а именно, че отъ явяването на българите въ Балканския полуостровъ чакъ до Омортаговото време не разполагаме съ никакви паметници, следователно тукъ зѣе голѣма празнота, която трѣбва да се изпълни. Но нѣма никакво съмнение, че паметници отъ тази епоха ще се откриятъ, понеже до сега твърде малка частъ отъ тѣхъ е била разкопана въ тѣзи мѣста, за които съ положителност знаемъ, че криятъ цѣла редица много важни прабългарски старини.

Преди попълването на тази празнота именно може да противопоставимъ напр. следното: ние не намираме никакви следи отъ прабългарското каменно строителство презъ дългия периодъ отъ 679 до 814 година, тогазъ когато отъ Омортаговото време имаме многобройни паметници. Не може ли отъ този фактъ да се предполага, че чужди архитекти сж били въ услуга на Омортага и че тѣ сж донесли сасанидския стилъ и начинъ на строежа? Не може да има именно съмнение, че Омортагъ, като господаръ на такава голѣма мощна и богата държава, каквато е била въ негово време България, като владетелъ, който е билъ въ постоянни връзки съ чужди държави, е могълъ, когато е искалъ да построи огромните постройки на Плиска и Преславъ, да повика инженери и архитекти както отъ изтокъ, така и отъ западъ. Едно предположение, че Омортагъ е повикалъ архитекти отъ изтокъ, би могло да се подкрепи отъ факта, че източното влияние презъ това време е било много силно върху западните народи посредствомъ мохамеданските търговци-мисионери и, специално за България, знаемъ, че презъ IX вѣкъ мохамеданските книги сж били разпространени въ нея.

Обаче противъ такова едно предположение би говорило вече и самото обстоятелство, че, ако Омортагъ не е разполагалъ съ нужните архитекти, то е, че той повикалъ такива изъ близката и приятелска нему Византия; но понеже, споредъ аргументацията на г. Филова, не може да става нито дума за византийско влияние върху българското строително изкуство отъ тази епоха,¹⁾ трѣбва да се приеме, че Омортагъ е разполагалъ съ собствени, съотечествени архитекти. И азъ твърдо вѣрвамъ, че бъдащите разкопки още засилватъ съ все повече данни правдивата теза на г. Филова.

Отъ материала, обаче, съ който сега разполагаме, можемъ да кон-

¹⁾ Въ Византия сж живѣли въ онова време много специалисти и отъ изтокъ!

статираме за сега само това, че, ако изработването на плановѣтъ на Омор-таговитѣ дворци може да се припише на българи само съ предположение, за изпълнението имъ нѣма никакво съмнение, че е било дѣло на българи.

За това твърдение свидетелствуватъ останалитѣ по камъни и тухли знаци. Върху камънитѣ и тухлитѣ, останали отъ прабългарското време главно отъ Плисковитѣ постройки, намираме различни видове знаци.¹⁾ Ако вземемъ подъ внимание, че на единъ камъкъ или тухла има обикновено само единъ знакъ (и тѣзи знаци сж поставяни въ различни положения), ще се убедимъ, че нѣкои отъ знацитѣ сж служили за практически цели. А именно:

а) Нѣкои отъ знацитѣ сж били отбелязвани, за да покажатъ целта, за която сж били предназначени въ постройката даденитѣ камъни. А именно, ако при нѣкоя частъ на постройката е трѣбвало камъни, които да се различаватъ отъ обикновенитѣ каменни блокове, каменодѣлецътъ е издѣлбавалъ, съгласно плана, и такива съ знаци, които е поставялъ на тѣхъ, за да знаятъ майсторитѣ предназначението имъ, а може-би, и какъ би трѣбвало да се поставятъ и свѣржатъ блоковетѣ. Само така бихме могли да си обяснимъ знацитѣ, които се намиратъ върху камънитѣ, предназначени за опредѣлена цель въ постройкитѣ.²⁾

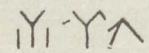
б) Ние намираме знаци и върху камънитѣ съ обикновена форма и голѣмина. Тѣзи знаци се обясняватъ само съ желанието на каменодѣлцитѣ да отбележатъ единъ камъкъ отъ една група, състояща се отъ известно число камъни, за да може да се отчете за количеството на изработенитѣ камъни.

Но ние имаме случаи, въ които знацитѣ не сж могли да служатъ за никоя отъ горепоменатитѣ цели. Какъ можемъ именно да си обяснимъ, че върху една напълно изработена колона, произхождаща отъ стара постройка, открита въ Варненския окопъ, намираме знаци — 3 единъ следъ други. Нѣщо повече: върху камъка, намеренъ въ Панаир-дерейския окопъ, има единъ следъ други 5 знака, освенъ ония 3, които виждаме и върху Варненската колона, и отъ дѣсно, и отъ лѣво още по единъ.³⁾ Знакътъ върху колоната още може да си обяснимъ, че е

¹⁾ Ср. А б о б а - П л и с к а, 253, и Албумъ, табл. XLIX, LI.

²⁾ А б о б а - П л и с к а, 251.

³⁾ Изв. В. А. Д-во IV, 77—78.

като знакъ собственъ на каменодѣлеца, тъй като сжщиятъ троенъ знакъ се намира и върху камънитѣ и тухлитѣ на Плисковитѣ развалини. Още по-интересно е обстоятелството, че сжщиятъ троенъ знакъ се намира и въ „Теварики Али Селджукъ“ (История на семейството Селджукъ), като печатъ („тамга“) на единъ родъ, а именно на рода кати = силенъ.¹⁾ Отъ това може да се предполага, че нашитѣ знаци върху тухлитѣ и камънитѣ сж знаци = печати „тамги“ на родове. А пъкъ обстоятелството, че върху Панаирдерейския камъкъ преди и следъ главния знакъ има още по единъ знакъ, сжщо познатъ намъ отъ Плисковскитѣ развалини, не може да се обясни друго-яче, освенъ съ това, че знацитѣ, свързани заедно, изразяватъ известно понятие, следователно представляватъ отъ себе си букви или числа. За това напоследъкъ намерихъ друго едно доказателство, което иде да покаже, че материалътъ трѣбва да се изучава по-подробно, именно върху единъ камъкъ на тронния дворецъ намѣрихъ следнитѣ знакове: .

Тогава трѣбва да предполагаме, че знацитѣ върху камънитѣ и тухлитѣ сж „печати“ на каменодѣлцитѣ, но взети отъ нѣкаква писменостъ.

Какви видове условни знаци, числа или букви сж представлявали тѣ? Разрешението на въпроса се затруднява още и отъ това, че ние намираме сходство съ други знаци отъ най-различенъ произходъ, така напр. съ критски и готски знаци.²⁾ Но понеже тѣ се намиратъ върху прабългарскитѣ паметници, трѣбва да предполагаме, че тѣ сж служили за букви отъ нѣкакво прабългарско писмо.

Вѣроятността на тази хипотеза се увеличава отъ самия фактъ, че отъ всичко, що знаемъ за културната степенъ на прабългаритѣ, следва, че тѣ сж имали и писмо; тѣ сж стоели на такова културно стъпало, че сж притежавали и много по-малко необходими културни елементи, отколкото представлява писмото. Но това е само косвено доказателство.

Но ние имаме и непосредствени доказателства за сжществуването на прабългарско писмо. Тѣ сж следнитѣ:

1. Знаемъ, че у маджаритѣ и столѣтия следъ покрѣстването имъ било въ употрѣбление единъ видъ рунно писмо, което хрониститѣ отъ XIII в. споменуватъ вече и считатъ да принадлежи на седмиградскитѣ секли (и власи).³⁾ А отъ XVI в. имаме вече и цѣлата азбука, даже и паметници, написани на него. Но естествено е, че формитѣ на буквитѣ

¹⁾ Vámbéry, Das Türkenvolk. Leipz. 1885, 4.

²⁾ Абоба-Плиска, 26^а и сл.

³⁾ МН К 483—4.

въ паметниците отъ XVI в., които сж стигнали до насъ, се много различаватъ вече отъ предихристиянскитъ форми, като сж претърпѣли много промѣни подъ разни чужди влияния. Така, най-сериозниятъ изследователъ на въпроса,¹⁾ г. Дюла Неметъ е намерилъ само 13 букви, които сж еднакви по форма и по значение съ буквитъ на азиатскитъ старотурски рунни надписи; три букви, споредъ него, сж заети отъ гръцката азбука, а две — отъ глаголическата.

Отъ тѣзи изводи на г. Неметъ трѣбва да заключимъ следното:

Маджаритъ сж донесли съ себе си отъ старото си отечество едно старотурско рунно писмо. И понеже знаемъ, че маджаритъ сж възприели най-главнитъ елементи на културата си отъ прабългаритъ, трѣбва да приемемъ, че и тѣхното писмо е взето сжщо отъ последнитъ. Въ подкрепа на тази хипотеза иде обстоятелството, че думитъ за писмеността въ маджарския езикъ сж взети отъ езика на прабългаритъ, а именно: *betű*, прабълг. **bitiγ* „буква“ и *ír*, прабълг. **yr* „пиша“. Но макаръ това да изглежда твърде вѣроятно, ние сме длѣжни да допуснемъ, че това „маджарско рабушъ-писмо“ не е било донесено отъ маджаритъ, а е било собственостъ на секлитъ, които, като авари и прабългари (навѣрно, смѣсица отъ тия два народа), сж притежавали и запазили прабългарското писмо.

Която отъ дветъ възможности и да е вѣрна, за по-нататъшното развитие на тази азбука остава само едно обяснение, а именно: и чуждитъ елементи на това „прамаджарско писмо“ се обясняватъ отъ историята на племето, което е запазило тази азбука — секлитъ.

За последнитъ, съставляващи днесъ часть отъ маджарския народъ, знаемъ, че, като остатъци отъ българитъ и аваритъ, които сж населявали източно маджарско преди идването на маджаритъ, веднага следъ нахлуването на последнитъ сж се присъединили къмъ тѣхъ, възприели езика имъ и вѣроятно едва въ края на X в. сж се преселили отъ маджарската равнина въ сегашното си отечество, юго-източния край на седмиградско, дето и до последнитъ години сж пазили границитъ му. Тѣ като най-далекостоящи отъ маджарскитъ латинизирани културни центрове, сж запазили „маджарското рабушно писмо“. А всичко онова, въ което това писмо въ XVI в. се различава отъ оригиналното, всичкитъ чужди

¹⁾ A régi magyar írás eredete (Произходъ на старото маджарско писмо). Nyelvtudományi közlemények XLV (1917) 21—44; за паметниците: Sebestyén Gyula, A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest Akadémia 1915.

елементи се обяснява съ влиянието на населението на областта, въ която сж се преселили секлитъ. Тъ сж дошли именно въ тази част на маджарско, дето преди тѣхъ българската култура е била вече разпространена, дето тогава населението принадлежало на българската църква и употребявало глаголическото писмо. А и по-новитѣ жители, власи, които, особно следъ XII в., сж се преселили отъ балканскитѣ български територии въ седмиградско и които въ срѣднитѣ вѣкове сж представлявали още една смѣсца отъ българи и власи, принадлежали на сжщия български културенъ крѣгъ и сж проявявали въ културно отношение, особно въ черковно и книжовно, напълно български характеръ.

Следователно, секлитѣ сж могли да взематъ новитѣ елементи на старото имъ писмо само отъ седмиградската българска църква и отъ нея сж могли да взематъ само два вида букви — по-рано глаголическитѣ, а по-късно „грѣцкитѣ“, по-право кирилскитѣ. Така се намиратъ въ това писмо отъ глаголическата азбука $\text{J} = \text{е}$, $\text{J} = \text{о}$, и ки-

рилската — $\text{A} = \text{а}$, $\text{A} = \text{л}$, $\text{O} = \text{ф}$ и $\text{X} = \text{х}$.

2. По-горе споменахме, че маджаритѣ сж заели думитѣ за писменостъ отъ прабългаритѣ въ Кавказъ, следователно прабългаритѣ притежавали вече въ онова време писмо, следи отъ което трѣбва да има въ „прамаджарското“ писмо. Но имаме данни, които говорятъ изрично за сжществуването на прабългарско писмо. Ние четемъ именно у Черноризецъ Храбъръ, че славянитѣ въ езическо време не сж притежавали книги, а си служили съ рѣзки и черти. Ако пѣкъ става въпросъ, какво рунно писмо е ималъ народътъ въ отечеството на Черноризеца Храбъръ, преди двамата братя да дадатъ славянското си писмо, трѣбва да предположимъ, че то е било прабългарското.

3. Но ние притежаваме и спомени отъ прабългарското рунно писмо, а именно: върху нѣколко сѣда отъ „Атиловото съкровище“ има знаци, които трѣбва да смѣтаме за прабългарски, тъй като за българския произходъ на съкровището имаме следнитѣ доказателства:

а) Формата на буквата В, която намираме въ единъ отъ грѣцкитѣ надписи на съкровището, е позната отъ IX вѣкъ, а именно при византийцитѣ, у които за пръвъ пѣтъ се явява върху монетитѣ на Василий I (867—886).¹⁾ А пѣкъ презъ този IX вѣкъ мѣстността, въ която е намерено съкровището, южно маджарско, е било непрекъснато българска тери-

¹⁾ J. H a m p e l, Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. Ungarische Revue V (1885) 605.

тория. При това следъ идването въ края на столѣтието на маджаритѣ, тази областъ е принадлежала, поне до XI в., на българския културенъ кръгъ. Български свещеници разпространявали най-напредъ въ този край християнството, и тѣхнитѣ манастири сж съществували още въ XI в.¹⁾ Следователно, понеже мѣстото, дето е намерено съкровището, се е намирало въ онова време въ рѣцетѣ на българитѣ, трѣбва да смѣтаме съкровището за прабългарско.

б) И наистина, даннитѣ, които се намиратъ върху съкровището, съответствуватъ на това предположение и му даватъ характера на една сигурна теза, а именно:

Върху едно тасче на съкровището се намира единъ гръцки надписъ, който както по форма, така и по съдържание, сочи на прабългаритѣ.

По форма: самата горепомената форма на буквата *B*, преди още да се появи въ надписитѣ върху монетитѣ на императоръ Василия Македонеца, изпжква, всѣ въ сжщата форма, въ всичкитѣ надписи на Омортага и Маламира.

По съдържание: две имена, по-право две титли, на надписа се намиратъ и въ поменатитѣ Омортагови и Маламирови надписи, а именно *Βουηλᾶ* и *Ζοαπάν*, или *Ζωαπάν*. Първата отъ тѣхъ е позната въ формитѣ *βουηλᾶ*, *βουηλᾶς*, мн. ч. *βουηλᾶδες* въ Маламировитѣ надписи, после пѣкъ при Теофанъ, въ формата *βουηλᾶς*. Но тя съществува и въ надписа на Кюль-Тегинъ при р. Орхонъ, пакъ въ формата *буила*, *боила*. Нейното значение е сжщо познато, а именно, тя е служила за родова титла на върховната класа у българитѣ. Втората титла пѣкъ — *ξοαπάν*, *ξωαπάν* сжщо съществува въ надписа на Омортага, *ξουπάν* като название на една висока официална служба. Тази титла споменува и Константинъ Порфирогенетъ, като титла въ употребление у славянскитѣ народи. Наистина, че тя се намира и по-късно: въ формата „жупанъ“ и значение: воененъ и политически началникъ на една областъ или на единъ окръгъ. Произходътъ на тази дума не е познатъ, но е твърде вѣроятно, че славянитѣ сж взели тази титла отъ прабългаритѣ, понеже се намира и въ единъ надписъ на Омортага, а всичкитѣ титли, които намираме въ Омортаговитѣ надписи, сж прабългарски. Тази титла съществува още и въ маджарски езикъ *ispán* (немски *Gespan*), началникъ на единъ комитатъ, и въ влашки *jupan* „*maître, seigneur*“.

¹⁾ Géza Fehér, *Bulgarisch-Ungarische Beziehungen V—XI. Jh.* Budapest 1921, 145—156.

²⁾ Géza Nagy, *A honfoglalók. Ethnografia*, XVIII (1907) 335.

Но интересно е още и това, че цѣлиятъ надписъ, макаръ написанъ съ грѣцки букви, е на турски езикъ. Споредъ ценното откритие на Нестора на лингвистиката г. В. Томзенъ, именно, този надписъ: ΒΟΥΗΛΑ· ΖΟΑΠΑΝ· ΤΕΣΗ· ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ· ΒΟΥΤΑΟΥΛ· ΖΩΑΠΑΝ· ΤΑΓΡΟΓΗ· ΗΤΖΙΓΗ· ΤΑΙΣΗ+ трѣбва да четемъ, както следва: „Buila zoapan tā(p)si dūgāt(d)ūki, Butaul zoapan taγruγi ičigi tā(p)si,“ което значи „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan Boutaul a été adaptée à être suspendue“.

Установява се, значи, че върху прабългарското съкровище има единъ надписъ, който, макаръ съ грѣцки букви, е написанъ на турски езикъ. Но въпросътъ се затруднява отъ обстоятелството, че, споредъ г. Томзенъ, турскиятъ езикъ на надписа не съдържа особеноститѣ на прабългарския езикъ, и той се опитва тогава да уясни това съ следното предположение: „Aussi se peut il que l'auteur de l'inscription ait appartenu à quelque autre tribu turque, assujétie aux Bulgares ou alliée avec eux, et dont l'idiome a pu présenter des divergences d'avec le bulgare“ . . .

. . . „Toutes les autres circonstances semblent convenir bien à l'époque bulgare“.¹⁾

Ако отъ всичко гореказано се установява по този начинъ, че „Атиловото съкровище“ е българско, ще трѣбва руннитѣ надписи върху нѣколко сѣда отъ това съкровище да се смѣтатъ сѣщо за прабългарски.

Ако пъкъ приемемъ това, естествено е, че трѣбва да издиримъ отношението между това рунно писмо и знаковетѣ, намерени върху каменнитѣ блокове и тухлитѣ, произхождащи отъ прабългарското време. Освенъ това, ние сме длѣжни да издиримъ още отношението между тѣзи знакове и буквитѣ на прамаджарскитѣ и пратурскитѣ азбуки.

Въ таблицата, приложена въ края на статията, ние съпоставихме най-сходнитѣ форми на четиритѣ вида азбуки. Отъ тази таблица се потвърждава, че ние имаме напълно сходни букви между тия 4 азбуки. Разбира се, че знаковетѣ върху прабългарскитѣ сѣдове и камъни-тухли не сѣ вече съвсемъ еднакви, както не сѣ съвсемъ еднакви и съ пратурската и прамаджарската азбуки. Презъ многовѣковния имъ отдѣленъ животъ тритѣ азбуки не сѣ могли да не се промѣняватъ и да не еволюиратъ твърде различно подъ различнитѣ

¹⁾ Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos (Hongrie) København Akad. 1917.

чужди влияния. Неизбъжно, нѣкои отъ буквитѣ сж били замѣствани съ различни букви на други азбуки. За такива промѣни ние видѣхме вече примери въ прамаджарската азбука, която презъ столѣтия е запазила само 13 букви отъ пратурската, а другитѣ сж били замѣстени отъ чужди. Тогава нѣма защо да се чудимъ, ако между тия азбуки има различия, но отъ запазенитѣ рабошни форми все пакъ трѣбва да се заключи, че тѣ сж произхождали отъ пратурското писмо — известно отъ азиатскитѣ надписи.

* * *

За прабългарски се взематъ и огромнитѣ каменни групи, които се намиратъ въ околността на село Абоба вънъ отъ външния окопъ, така нареченитѣ Деvташлари. Тѣ сж грамадни каменни блокове, които стоятъ въ правилни и неправилни групи. Правилнитѣ сж поставени въ квадратни форми съ по 5, 7 и 9 реда, но нѣкои отъ камънитѣ липсватъ вече. Тѣ сж високи до 1.5 м., съ диаметръ въ основата имъ до 1.7 м. Предъ нѣкои отъ тѣзи групи се намира по единъ камъкъ, издѣланъ въ формата на престолъ, обърнатъ къмъ групата. Това навежда г-нъ Шкорпила на мисълта, че тѣзи каменни групи „сж служили за народни сждилища или други събрания“ и стоящитѣ предъ групитѣ престоловидни камъни за председателски столове.¹⁾

Но понеже такива каменни групи се намиратъ на много мѣста вънъ отъ Абобския външенъ окопъ, не може да се обясни, за какво сж били нуждни на българитѣ толкова много мѣста за събрания. Споредъ насъ, тѣ сж могли да иматъ само едно значение — като алтари на идолопоклонцитѣ.

За най-вѣроятно доказателство за българския произходъ на тѣзи каменни групи, споредъ г-нъ Шкорпилъ, служи обстоятелството, че, ако последнитѣ въ по-стари времена сж били донесени на сегашнитѣ имъ мѣста, прабългаритѣ щѣха безъ съмнение да ги употрѣбятъ за постройки на палатитѣ при Плиска. Но за българския имъ произходъ говори още фактътъ, че ние ги намираме поне всички около с. Абоба и върху нѣколко камъни намираме такива знаци, каквито познаваме и върху камънитѣ въ Плисковитѣ сгради.²⁾

¹⁾ Изв. В. А. Д-во, VII. прит. 2, 21.

²⁾ Абоба — Плиска, 380.

б) Крепостта при Преславъ. Чаталарскиятъ надписъ.

Въ 1905 г. била намерена недалечъ отъ с. Чаталаръ (сег. Крумово) отъ г. Рафаилъ Поповъ една вървникова колона (дълга 6·15 м. съ диам. въ основата 0·75 м., а на върха 0·53—0·54 м.), надписътъ на която ни съобщава, че Омортагъ, резидиращъ въ Плиска, е построилъ аулъ при р. Тича. Надписътъ, въ четенето на който остроумнитъ коректури на г. Златарски само въ онѣзи мѣста не съмъ приелъ, дето граматическитъ причини сж пречили, гласи така :

Κάνας Ὑβίγλ
 Ὁμουρτάγ ἰς τὴν
 γῆν, ὅπου ἐγενήθην
 ἐκ θεοῦ ἄρχον ἐστίν·
 5 ἰς τῆς Πλσκάς
 τὸν κάμπον μέ-
 νοντα ἐπίσειν αὐλὴν
 ἰς τὴν Τοῦτζαν καὶ μ[...]
 τὴν δύναμίν του [...]
 10 Γρικουὺς καὶ Σκλάβουζ καὶ
 τεχνέως ἐπίσειν γέφυ·
 ἰς τὴν Τοῦτζαν μετό
 καὶ ἔστι ... ἰς αὐτὸ τ. ρ . ν
 στύλους τεσάρεις καὶ ν
 15 στύλων ἔστισεν λέον
 δύο. Ὁ θεὸς ἀξιόσαι τὸν ἐκ θεοῦ ἄ-
 ρχονταν μετὸν πόδα αὐτοῦ
 τὸν βασιλέα κάμ
 χι ἢ Τοῦτζα καὶ ἔως [...]
 20 τοὺς πολλοὺς Βουλγάρους ἐπε[χ. . .
 τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσσοντα χέ-
 ροντα καὶ ἀγαλιόμενος ζῆσιν
 ἔτι ἑκατον. Ἦτο δὲ ὁ κερὸς, ὅταν
 ἐκτίσιν βουλγαριστὶ σιγορ ἔλεμ
 25 γρικιστὶ ἰνδικτιῶνος ιε.

Κάνας Ὑβίγλ
 Ὁμουρτάγ εἰς τὴν
 γῆν, ὅπου ἐγεννήθην
 ἐκ θεοῦ ἄρχων ἐστίν·
 εἰς τῆς Πλσκάς
 τὸν κά((μ))πον μέ-
 νοντα ἐποίησεν αὐλὴν
 εἰς τὴν Τοῦτζαν καὶ μ[ἄλλον] ἰσχύρησεν
 τὴν δύναμίν του [πρὸς
 Γρικουὺς καὶ Σκλάβουζ καὶ
 τεχνέως ἐποίησεν γέφυ[ραν
 εἰς τὴν Τοῦτζαν μετόπισθεν τῆς αὐλῆς
 καὶ ἔστη[σεν] εἰς αὐτὸ τ[ὸ κάστ]ρ[ο]ν
 στύλους τεσσάρεις καὶ [ἐνώπιον τῶ]ν
 στύλων ἔστησεν λέοντας
 δύο. Ὁ θεὸς ἀξιόση τὸν ἐκ θεοῦ ἄ-
 ρχονταν μετὸν πόδα αὐτοῦ
 τὸν βασιλέα κάμ[ψειν, ἕως τρέ-
 χῃ ἢ Τοῦτζα καὶ ἕως] . . .
 τοὺς πολλοὺς Βουλγάρους ἐπε[χ. . .
 τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσσοντα, χαί-
 ροντα καὶ ἀγαλιώμενος ζήσιν
 ἔτη ἑκατον. Ἦτο δὲ ὁ καιρὸς, ὅταν
 ἐκτίσ((θ))ην βουλγαριστὶ σιγορ ἔλεμ
 γρικιστὶ ἰνδικτιῶνος ιε'.

„Канъ Юбиги Омуртагъ е князь отъ Бога въ земята, дето се е родилъ. Като остава въ лагера на Плиска, построи аулъ на Туча и повече осигури силата си откъмъ гърци и славяни. И построи изкусно мостъ на

Туча отзадъ аула, а въ самата крепостъ постави четири стълба и предъ стълбоветъ два лъва. Нека Богъ удостои княза отъ Бога да притиска съ ногата си императора, докато тече Туча и докато задържа многото противници на българитъ, като покорява враговетъ съ радостъ и веселие да проживе сто години. А времето, когато (дворецътъ) биде построенъ, бѣше по български сигоръ елемъ, а по гръцки 15-и индиктионъ“.

Споредъ този надписъ, както правилно казва г. Златарски, Омортагъ съобщава, че той не е промѣнилъ резиденцията си, но е останалъ въ Плиска. Отъ това следва да заключимъ, че аултътъ, построенъ при Тича, е ималъ друго предназначение, а именно ще да е служилъ само за военни цели.

При коя именно частъ на р. Тича, т. е. Голѣма Камчия, трѣбва да търсимъ тази крепостъ, ни упътва бележката въ надписа, че „осигури силата си отъ гърци и славяни“. Този пунктъ трѣбва, прочее, да дириимъ въ онова направление, отъ дето най-добре е могло да се брани отъ югъ центърътъ на държавата. А този пунктъ не може да бжде другъ освенъ северния входъ на Върбишкия проходъ, кждето въ края на IX вѣкъ е била построена столицата на българската държава, Преславъ.

Но макаръ значението на новата постройка да е било само военно, естествено е, че Омортагъ се е постаралъ да бжде тя по-красива. Самиятъ надписъ споменува това, като казва, че Омортагъ е поставилъ 4 стълпа и два лъва — единъ видъ като украшение въ предверие. Сжщо така и мостътъ, следитъ на който и днесъ се виждатъ при р. Тича, е билъ „изкусенъ“, както надписътъ изрично гласи. Прочее, самиятъ надписъ ни говори за художествения усѣтъ на Омортага.

За самия аулъ на Омортага много малко се знае, понеже строителниятъ материалъ е билъ въ турско време разграбенъ и употребенъ за разни постройки. Пъкъ освенъ това и по-късната голѣма роля на Преславъ ще да е причинила сигурно много преобразования.

Възъ основа на описанието на г-нъ Шкорпилъ за тази Омортагова крепостъ знаемъ следното:¹⁾

Укреплението се състои отъ две части, отъ вътрешна и външна крепостъ, подобно на онова, което се намира въ Плиска, само че тукъ не

¹⁾ Изв. В. А. Д-во III (1901) 101—146; К. Шкорпилъ, Бележки за старата българска столица Преславъ. Изв. Б. А. Д-во IV (1914) 129 и сл.

само вътрешната, както е въ Плиска, но и външната крепостъ била построена отъ камъкъ.

Цѣлото пространство, което заема укреплението, е 3·5 квадр. клм. Външната му стена се опира на изтокъ на р. Тича, а въ другитѣ три страни до възвишения. То се състои отъ огромни четирижгълни каменни блокове. Начинътъ на строежа не е могълъ да се установи, защото разполагаме съ твърде малко останки отъ стенитѣ. Отвънъ стената се намира берма и ровъ. Повече нѣщо не може да се знае, понеже никжде не се откриватъ следи отъ кули или входи.

Вътрешната крепостъ заема едно пространство отъ $\frac{1}{4}$ квадр. км. Дебелината на стената е 2·25 метра, камънитѣ, отъ които е строена, сж дълги по 1 м. и широки 0·55 м. и всичкитѣ произхождатъ отъ Шуменскитѣ и Преславски кариери.

Конструкцията на входа и жгловата кула, които сж могли до сега да бждатъ открити, показва, че конструкцията на крепостъта е била еднаква съ оная на Плиска. И тука, както въ Плиска, входоветѣ сж били защищавани отъ дветѣ страни отъ по една четирижглова двойна кула, въ която поредъ една следъ друга е имало три порти. А и на всѣки жгълъ на стенитѣ се издигала по една цилиндрична кула и вѣроятно въ стенитѣ трѣбва да е имало, както намираме и въ Плиска, петожгълна кула.

Хълмътъ, който се издигалъ въ юго-западната частъ на вътрешната крепостъ, билъ разкопанъ въ 1897 г. отъ г-нъ Златарски. Въ изкопаното пространство се намерили основитѣ на два дворци, западниятъ отъ които е билъ по конструкция сходенъ съ малкия дворецъ на Плиска. Външнитѣ му стени сж дебели 1·6—1·7 метра, а вътрешнитѣ — 1·6 метра. Въ северната частъ на двореца се простира единъ коридоръ съ 2·45 м. широчина, въ западната частъ има две почти еднакви по голѣмина малки зали, а на западъ 2·1 м. широкъ коридоръ съ две, подобни на източнитѣ, малки зали.

Отъ тѣзи макаръ твърде слаби следи ние пакъ можемъ да установимъ, че за строежа на тѣзи сгради сж били употребени само нови материали, когато за Плиска сж употребени повече стари.

По този поводъ не може да не изкажемъ съжалението, че толкова малко знаемъ за Омортаговата крепостъ при р. Тича, толкова незначителни разкопки сж правени въ мѣстността, въ която се издигала нѣкога великолепната, споредъ описанието на Иванъ Екзарха, втора българска столица,

в) Дунавският дворецъ и гробницата на Омортага.
Търновският надписъ.

Въ Търновския надписъ, който се намира въ черквата Св. 40 мъченици въ Търново, за третия Омортаговъ палатъ четемъ следното:

† Κά[ν]ας Υβι-	† Κά[ν]ας Υβι-
γῆ Ὡμ<ο	γῆ Ὡμ<ο
μ>ορτάγ ι-	μ>ορτάγ ει-
ς τὸν παλε-	ς τὸν παλαι-
5. ὃν ὄκον α-	ὃν οἶκον α-
ὕτοῦ μένο(ν)	ὕτοῦ μένω(ν)
ἐπίσειεν ὑπ-	ἐποίησεν ὑπ-
έρφημιον ὄκον(ν)	έρφημιον οἶκον(ν)
εἰς τὸν Δανοῦβ-	εἰς τὸν Δανοῦβ-
10. ἦν κ(ἐ) ἀνά μέσα	ιν, κ(αι) ἀνά μέσα
τῶν δύο ὄκον(ν)	τῶν δύο οἶκον(ν)
τῶν πανφύ-	τῶν πα((μ))φῆ-
μο(ν) καταμετρή-	μων καταμετρή-
σας, εἰς τὴν μέσιν ἐ-	σας, εἰς τὴν μέσιν ἐ-
15. πύισα τοῦμβαν, κέ	ποίησα τοῦμβαν, καὶ
ἀπὸ τὴν αὐτὴ μέσην	ἀπὸ τὴν αὐτὴ[[ιν]] μέσην
τῆς τοῦμβας ἕως τὴν αὐλὴ(ν)	τῆς τοῦμβας, ἕως τὴν αὐλὴ(ν)
μου τὴν ἀρχαία(ν) εἰσὶν ὀργηὲ	μου τὴν ἀρχαία(ν) εἰσὶν ὀργυιαί
μυριάδες :β: κ(ἐ) ἐπὶ τὸν Δ-	μυριάδες β' κ(αι) ἐπὶ τὸν Δ-
20. ανοῦβιν εἰσὶν ὀργιῆς μυ-	ανοῦβιν εἰσὶν ὀργυιῆς μυ-
ριάδες :β: Τὸ δὲ αὐτὸ τοῦβί(ν)	ριάδες β'. Τὸ δὲ αὐτὸ τοῦβί(ν)
ἐστὶν πάνφυμο(ν) [κ(ἐ)] μετρίσα(ν)-	ἐστὶν πά((μ))φῆμιον [κ(αι)] μετρήσα(ν)-
τες τὴν γῆν ἐπίστ τὰ γράμα-	τες τὴν γῆν ἐποίησ[[αν]] τὰ γράμμα-
τα ταῦτα. Ὁ ἄνθρωπος κ(ἐ) κ-	τα ταῦτα. Ὁ ἄνθρωπος κ(αι) κ-
25. ἀλὰ ζῶν ἀποθνήσκει κέ ἄλλ-	αλὰ ζῶν ἀποθνήσκει καὶ ἄλλ-
ος γενᾶτε κέ ἵνα ὁ ἔσχατον γη-	ος γεννᾶται καὶ ἵνα ὁ ἔσχατον γι-
νόμενος ταῦτα θεωρῶν ὑπομνή-	νόμενος ταῦτα θεωρῶν ὑπομνή-
σχετε τὸν πύισαντα αὐτό. Τὸ δὲ ὀ-	σκεται τὸν ποιήσαντα αὐτό. Τὸ δὲ ὀ-
νομα τοῦ ἄρχοντός ἐστὶν Ὡ-	νομα τοῦ ἄρχοντός ἐστὶν Ὡ-
30. μορτάγ Κάν<ν>ας Υβιγῆ, ὁ θ(εὸς) ἀ-	μορτάγ Κάν<ν>ας Υβιγῆ, ὁ θ(εὸς) ἀ-
ξήσοι αὐτὸν ζῆσε ἔτ-	ξιώσῃ αὐτὸν ζῆσαι ἔτ-
η:ρ.	η ρ'.

„Канъ Юбиги Омуртагъ, като оставя въ стария си домъ, съгради преславенъ домъ при Дунавъ. И като измѣрихъ между двата всеславни дома, въ срѣдата направихъ могила (хълмъ) и отъ самата срѣда на могилата (хълмъ) до стария ми аулъ има 20 хиляди оргии и до Дунава има 20 хиляди оргии. Самата могила е всеславна. И като измѣриха земята, поставиха този надписъ. Човѣкътъ, и който добре живѣе, умира, и другъ се ражда и по-късно родениятъ, като го (надписа) вижда, да си спомня за оногова, който я (могилата) е издигналъ. Името пѣкъ на княза е Омуртагъ Канъ Юбиги, Богъ да го удостои да живѣе сто години“. ¹⁾

Дунавскиятъ палатъ, който се намира на 40 хиляди оргии, т. е. 85 км. отъ Плисковската главна резиденция, може да се отъждестви само съ Кадж-къойското градище, което е разположено между гр. гр. Силистра и Тутраканъ и дето именно намираме каменни постройки и данни, които говорятъ за прабългарския му произходъ.

Нека видимъ за тази крепостъ описанието на г. Шкорпилъ.

Окопътъ на крепостта въ западната му линия е дългъ 600 крачки; въ южната — 425 крачки; въ източната му линия — като започва откъмъ югъ, малко извива на 40 крачки на изтокъ, продължава на северъ, като на 400 крачки отново извива на изтокъ, за да подеме следъ малко пакъ на северъ, докато стигне Дунава. А северната линия е образувана отъ самия Дунавъ, безъ да е оградена съ окопъ.

Насипътъ на окопа е широкъ 18 метра, бермата 10 метра, а ровътъ — 15 метра.

По срѣдата, опрѣна на южната окопна линия и гледаща на северо-западъ, се издига една паралелна огромна каменна постройка, която е широка 50 крачки и дълга 90 крачки. Въ северо-източния жгълъ пѣкъ на укрепения поясъ се намира едно малко каменно укрепление съ трапецна форма. Дунавската му линия, която е и най-широката, е дълга 100 м., на западния край се виждатъ остатъци отъ кула.

Тѣзи две каменни постройки, именно, изглежда да произхождатъ отъ Омортагово време. Прабългарскиятъ произходъ на Кадж-къойското укрепление се потвърждава: 1-о. отъ неговата подобна на оная на другитѣ прабългарски укрепления конструкция; 2-о. че тукъ е билъ намеренъ единъ надписъ, говорящъ за битката между Крума и Никифора, и 3-о. отъ характерната за прабългарскитѣ окопи берма.²⁾

¹⁾ В. Н. Златарски, п. т. 325 и сл. 444 и сл.

²⁾ Абоба-Плиска, 519—21.

Но нашиятъ Търновски надписъ говори не само за двореца, но и за нѣкаква $\tau\omicron\beta\mu\beta\alpha$ — $\tau\omicron\beta\beta\iota\upsilon$. Тази дума намираме въ текста 2 пжти въ формата η $\tau\omicron\beta\mu\beta\alpha$, после единъ пжтъ въ тази на $\tau\omicron$ $\tau\omicron\beta\beta\iota\upsilon$ и най-после веднажъ, сочейки на последната форма, съ мѣстоимението $\tau\omicron$.

За думата, нейната форма и значение, мненията се раздѣлятъ. Г. Успенски мисли, че втората форма $\tau\tau\kappa\tau$ трѣбва да се чете $\tau\omicron\beta\iota$ = $\tau\omicron\beta\mu\iota$, която пѣкъ има сжщото значение, каквото $\tau\omicron\beta\mu\beta\alpha$, т. е. могила, хълмъ.) Тая могила, хълмъ, се идентифицира съ Мумджилярската могила.¹⁾ Последната лежи надъ морето 289 м., височината ѝ е 20 м., диаметрътъ на върха ѝ 8 крачки, наклонътъ ѝ — 30 м., конусътъ е пресеченъ. Наоколо ѝ сж разположени 10 малки могилки. Тази могила се намира на 46 км. отъ Каджкѡйското Градище, а на 41 км. отъ дворцитъ на Плиска. Г. Златарски пѣкъ вижда въ тѣзи две форми две думи съ различно значение, т. е. $\tau\omicron\beta\mu\beta\alpha$ = гробница, а $\tau\omicron\beta\beta\iota\upsilon$ „гробъ“ въ самата гробница. Споредъ него, прочее, тукъ става дума за гробница, която Омортагъ построилъ за себе си съ великолепенъ гробъ. Къмъ тази мисль го навеждала и сентенцията за смъртността на човѣка, която надписътъ съдържа. Споредъ г. Златарски, тази гробница трѣбва да търсимъ въ малкото укрепление Ташлж-махле, което най-добре съответствува на пункта, който надписътъ опредѣля.²⁾

Г. Баласчевъ, спирайки се на сжщия въпросъ, поддържа, че въ надписа става дума за хълмъ, предназначенъ да служи за военна наблюдателна станция.³⁾ Нека и ние да пристѣпимъ къмъ проучване на значението на думитъ $\tau\omicron\beta\mu\beta\alpha$ и $\tau\omicron\beta\beta\iota\upsilon$.

Отъ самия надписъ виждаме, че авторътъ е искалъ да изрази едно и сжщо нѣщо съ тѣзи две форми, защото ние четемъ следното: „...като измѣрихъ между двата всеславни дома, въ срѣдата направихъ $\tau\omicron\beta\mu\beta\alpha\upsilon$, и отъ самата срѣда $\tau\eta\varsigma$ $\tau\omicron\beta\mu\beta\alpha\varsigma$ до стария ми аулъ има 20 хиляди оргии⁴⁾ и до Дунава има 20 хиляди оргии. Самото $\tau\omicron\beta\beta\iota\upsilon$ е всеславно“. Значи Омортагъ, следъ като ни казва, какъвъ е резултатътъ на измѣрването отъ тумбата до всеславнитъ му домове, прибавя, че и самото $\tau\omicron\beta\beta\iota\upsilon$ е всеславно. Следователно, ново понятие нѣма: следъ като е говорилъ за „тумбата“, казва и каква е тя.

И наистина, нѣма защо да се чудимъ, че една и сжща дума

¹⁾ Изв. русск. арх. инст. К-полѣ VII (1901) 1 и сл.

²⁾ п. т. 127—30, 444—47.

³⁾ Укрепителнитъ работи 35—36.

⁴⁾ Оргията се равнява приблизително на 2 метра.

се намира въ две различни форми, понеже за такова нѣщо имаме и други примери отъ сѣщия надписъ, именно въ 18-я редъ се намира ОРГНЕ = $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}$, а въ 20 р. ОРГГЕС. Но по никой начинъ не трѣбва да се смѣта последната форма като грѣшка, както не сѣ грѣшки и други, смѣтани напр. отъ г. Баласчева за такива въ Омортагови надписи. Не може да се каже, че авторитѣ на надписитѣ сѣ говорили разваленъ грѣцки езикъ,¹⁾ понеже сѣщитѣ особности спрямо старо-грѣцкия езикъ се намиратъ у всичкитѣ писатели отъ онова време. Тия мѣста именно не сѣ грѣшки, а явления на развитието на грѣцкия езикъ. Тука, следователно, трѣбва да се дирятъ не грѣшки, а обяснения. Въ помения случай ОРГНЕ дава една старогрѣцка форма, т. е. $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}$, но не е погрѣшна и другата форма ОРГГЕС, а само една по-напреднала форма. Замѣстването на гласното склонение съ съгласното въ им. падежъ мн. число на думитѣ отъ корена α се срѣща вече въ VI в.: по-рано само при тѣзи думи, които се свѣршватъ на $\alpha\varsigma$, $\eta\varsigma$, а отъ X в. вече и въ женски родъ,²⁾ както въобще въ новогрѣцки. Тогава спрямо старата форма ОРГНЕ = $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}$, въ ОРГГЕС имаме модерната $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}\varsigma$ = $\delta\rho\gamma\upsilon\alpha\acute{\iota}\varsigma$.

Сѣщо така трѣбва да се разбере, че наредъ съ формата $\eta\tau\omicron\upsilon\mu\beta\alpha$ може да сѣществувала и $\tau\omicron\upsilon\tau\beta\iota(\nu)$. Тукъ не се касае за грѣшка, а за две различни форми на една и сѣща дума, за които трѣбва да се дири обяснение въ развитието на грѣцкия езикъ.

Ние виждаме, че тукъ μ е изчезнало предъ β . Всички, които сѣ дирили обяснение на формата $\tau\omicron\upsilon\tau\beta\iota(\nu)$, сѣ смѣтали това за невъзможно. Обаче това явление е сѣвсемъ обикновено и се срѣща и въ надписитѣ на класическата епоха,³⁾ значи вм. $\tau\omicron\upsilon\tau\beta\iota\omicron\nu$ една форма $\tau\omicron\upsilon\tau\beta\iota\nu$ е възможна.

Че една и сѣща дума се намира и у писателитѣ въ две различни форми, виждаме отъ това, дето Константинъ Порфирогенетъ пише напр. единъ пжтъ (De adm. imp. сс. 8. 30) $\tau\omicron\upsilon\beta\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\epsilon\tau\omicron\nu$, а другъ пжтъ (сс. 29, 42 и пр.) $\tau\omicron\upsilon\beta\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\epsilon\omega\varsigma$.

Но най-интересното въ случая е, че срѣдногрѣцкиятъ езикъ не познава нито една отъ дветѣ форми, $\tau\omicron\upsilon\mu\beta\alpha$ или $\tau\omicron\upsilon\tau\beta\iota(\nu)$, докато въ бъл-

¹⁾ Мин. I, 3, 220.

²⁾ K. Dieterich, Unters. z. Gesch. d. griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n. Chr. Leipzig 1898, 157—8.

³⁾ п. т. 111.

⁴⁾ Ср. Златарски, И. Б. Д. I 447. Споредъ г. Златарски, въ нашия надписъ се дава $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\epsilon\tau\omicron\nu$ вм. $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\epsilon\omega\varsigma$, но въ сѣщностъ $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\epsilon\tau\omicron\nu$ е винителенъ падежъ отъ една форма $\Delta\alpha\nu\omicron\upsilon\beta\epsilon\omega\varsigma$, която е била употрѣбавана въ срѣднитѣ вѣкове.

гарския езикъ и сега се намира тази дума въ формата „тумба“ и въ значението ѝ „могила“.¹⁾

Ето защо, възъ основа на даннитъ, ние не сме въ състояние да възприемемъ обяснението на г. Златарски, споредъ което *τοῦμβα* значи „гробница“, α *τοῦμβιον* — „гробъ“. Ние мислимъ, че *τοῦμβα* и *τοῦβι(ν)* сж две форми на сжщата дума, значеща „хълмъ“, „могила“.

Като се вгледаме въ самия надписъ, намираме следното:

Омортагъ ни обяснява, че той е измѣрилъ разстоянието между двата си дома и че тъкмо по срѣдата е издигналъ хълмъ. И че тукъ действительно измѣрването е важниятъ фактъ, се вижда отъ обстоятелството, че той ни съобщава и за резултата отъ това измѣрване: че отъ хълма до стария му домъ е имало 20 хиляди оргии и до новия сжщо толкова. Отъ това за насъ е вече ясно, че пътятъ между двата дворци е билъ измѣренъ, и по срѣдата му е билъ издигнатъ грамаденъ хълмъ, който посочвалъ 20-хилядната оргия отъ стария и отъ новия палатъ.

Значението на *τοῦμβα* — *τοῦβιν* „могила“ не изключва предположението, че се касае въ случая за гробница, за грамаденъ, великолепенъ „курганъ“ на Омортага. Ако се приеме, че „всеславната могила“ е именно мумджиларската, то не остава вече никакво съмнение, че въ случая имаме работа действительно съ могила — гробница, особно като се вземе предъ видъ, че тя е заобиколена отъ 10 малки могили, които трѣбва да сж безъ съмнение сжщо така гробове. Българскиятъ произходъ на мумджиларската могила става вѣроятенъ и отъ това, че тя има съвсемъ друга форма отъ оная на тракийскитъ могили, защото източната ѝ страна, въ която изглежда да се е намиралъ входътъ на гробницата, е пресѣчена. И наистина, за тази могила Омортагъ съ пълно право е могълъ да каже, че е „всеславна“, понеже тя е била издигната върху най-високото мѣсто въ цѣлата околностъ, отъ дето се разкривали по всички направления необятни простори, тъй че прави безспорно грандиозно впечатление.

Г. Шкорпилъ въ последната си статия²⁾ върху въпроса е наклоненъ да приеме, че текето Демиръ-боба, лежаще близо до мумджиларската могила, е гробътъ на Омортага. Това теке лежи въ прекрасна

¹⁾ Г. Баласчевъ, Мин. I. 3 (1909) 226. Н. Геровъ, Рѣчникъ на бълг. языкъ V 379. Ср. лат. *tumulus*, *tumba*, френски *tombe*. Изглежда, че отъ общъ коренъ сж и чув. *teme*, каз. *tüŋäk*, алт. *töŋ*, кирг. *döŋ* „hügel“; ср. още мадж. *domb*.

²⁾ Въ защита на българската народна старина. Варна, 1924, 11.

долина и голѣма частъ отъ камънитѣ на постройката и оградата му произхождатъ отъ нѣкакво старо здание, съ огромни дѣлани камъни, а освенъ това наоколо му се намиратъ три крепости. Може да се предполага тогава, че въ онова време долината е била населена и прабългаритѣ сж строили тамъ. Но да заключаваме, че Омортагъ е издигналъ тукъ своята гробница, е твърде невѣроятнo. Доле, въ малката долина, при главата на сладководенъ потокъ, е разположена тази сграда, чиято обстановка е нагодена да служи тъкмо за гробъ на нѣкакъвъ мусюлмански светецъ, но не и за гробница на великия ханъ на прабългаритѣ, на повелителя на мощната прабългарска империя, цѣлата дейность на когото е била вдъхновявана отъ великолепно, величественото и мощното. Този, който е съградилъ въ Плиска и Преславъ величествени дворци, чиито развалини правятъ и сега грандиозно впечатление, и който, за да увѣковѣчи паметта на великия си баща, издирилъ орлови скали, за да издѣлбае високо надъ човѣшкитѣ глави образа му, възседналъ на конь, за да не бжде докоснатъ нито отъ природнитѣ стихии, нито отъ злoбата на враговетѣ — не е могълъ да издири за вѣченъ покой на своя великъ духъ меланхоличнитѣ долини, годни да приютятъ останкитѣ на тихи отшелници и светци.

Не! На Омортаговия духъ е могла да подхожда само величествената мумджиларска могила, царуваща върху обширната околность, която, макаръ да не е достигала величието на императорскитѣ гробници на китайцитѣ, които сж дали старата култура на прабългаритѣ, все пакъ по красотата и грандиозността на нейното положение ги е далечъ надминавала.

Наистина, никой не е могълъ да остави за себе си по-величественъ паметникъ, като не се е задоволилъ отъ върха, издигнатъ отъ самата природа, а е натрупалъ върху него грамадни количества прѣстъ, за да го направи още по-високъ и по-величественъ, като сжщевременно поставилъ надъ него и грамадна колона, въ надписа на която приканва всички, които го прочетатъ, да си спомнятъ за оногова, който е издигналъ импозантната могила. По-късно тази колона е била поставена въ търновската църква „Св. 40 Мжченици“, — би казалъ човѣкъ, за изкупление на мжченицитѣ отъ Омортаговата епоха. Естествено, на въпроса, дали тя е била гробницата на Омортага, положителенъ отговоръ трѣбва да се чака отъ разкопкитѣ, които ще се предприематъ.

Нека сега да се повърнемъ къмъ обяснението на надписа на колоната. Твърде естествено е, че пѣтътъ е билъ измѣренъ въ Омортагово

време, понеже хълмът и дворецът, Кадж-кьойското Градище, сж лежали на този път, сигурността на който представлявала за Омортага много голъмъ интересъ. Кадж-кьойското Градище се намирало именно на най-близкия пунктъ на Дунава отъ Плисковската столица. Но за какво е могълъ да служи най-близкиятъ отъ столицата Дунавски пунктъ и най-добриятъ Дунавски бродъ, та е билъ укрепенъ, пътятъ до него измѣренъ и по срѣдата му издигнатъ грамаденъ хълмъ?

Бихме помислили, че Омортагъ, построявайки Дунавския си дворецъ, и въ този случай, както и при построяването на двореца си при рѣка Тича, се е ръководилъ отъ стратегически съображения. Но противъ това обяснение говори фактътъ, че тъкмо по онова време Омортага не сж заплашвали никакви неприятели, на които тукъ именно е трѣбвало да се пресѣкатъ съобщенията.

Имало ли е неприятели, идещи отъ изтокъ, срещу които тукъ, на този пунктъ именно, да е трѣбвало българитъ да се защищаватъ? Не може да става и дума за това, понеже източната граница на българската държава въ Омортагово време се е намирала много далече, най-малко при рѣката Днестъръ. Даже нѣщо повече: единъ Омортаговъ надписъ ни съобщава, че войската на хана се сражавала при рѣка Днепъръ, та даже може да се предполага, че границата е била при последната рѣка. Или пъкъ да е имало неприятели, идещи отъ северъ, срещу които да се е налагало да се построи на този пунктъ подобно укрепление? За това още по-малко може да става дума, защото на северъ отъ този пунктъ, чакъ до северо-източнитъ Карпати, всичко се намирало подъ властта на българитъ.

За пълното освѣтление обаче на въпроса трѣбва да се уясни още следното: каква именно частъ отъ Маджарско принадлежала на държавата на прабългаритъ?

До най-последно време ние разполагахме само съ сведенията, които се съдържаха въ единъ Омортаговъ надписъ и който ни дава Свида. Тѣ доказватъ само факта на българското владичество въ Маджарско, а не и пространството му. Но за щастие, сега вече ние сме въ състояние да установимъ и точнитъ граници на българската територия — благодарение на маджарскитъ извори.

Маджарското народно предание, запазено въ хрониката на Анонимусъ, ни съобщава, че новонахлулитъ маджари сж намѣрили въ Маджар-

ско следниятъ български князе: Salanus — Шаланъ, Menimorout — Менюморутъ и Гладъ.¹⁾

За първия отъ тяхъ Анонимусъ пише, че неговата страна, която заема областта между Дунава и Тиса чакъ до границитъ на поляцитъ и рутенитъ, за пръвъ пътъ завладѣлъ дѣдо му „Keanus magnus, dux Bulgariae“, т. е. „Великъ ханъ — князь на България“ и преселилъ тамъ „българи и славяни отъ България“. И наистина, ние учимъ отъ Свидя, че Великиятъ ханъ на България, Крумъ, завладѣлъ източно Маджарско следъ 803 г.

Освенъ това и други данни на Анонимусъ, взети отъ народното предание за областта на Шалана, сж били напоследъкъ напълно потвърдени съ мѣстнитъ имена, съ помощта на които известниятъ маджарски ученъ, г. Яношъ Мелихъ, въ извънредно ценнитъ си проучвания е разрешилъ напълно въпроса.²⁾ Въ северо-източно Маджарско, въ областта, дето князувалъ Шаланъ, има една рѣка, наричана Лаборцъ, която получила названието си отъ името на дука Лаборцъ. Това име произлиза отъ прабългарското „*Алпъ-Барсъ“, „*Аль-Барсъ“, което значи „херой-пантеръ“, което пъкъ, споредъ законитъ на славянското произношение, трѣбвало да бжде *Лаборсъ, *Лоборсъ, а маджарски Лаборцъ. Отъ маджаритъ пъкъ сж го заели по-късно дошлиитъ въ Маджарско, а именно словацитъ въ формата Лаборца и рутенитъ въ формитъ Лаборца и Лаборецъ.

Сжщиятъ този, споредъ Анонимусъ, избѣгалъ при появата на маджаритъ въ крепостта Землинъ, която се намира пъкъ въ североизточно Маджарско и до сега носи името Землинъ > Zemplén. Името Землинъ се обяснява само като старобългарско и дадено, както звуковитъ му форми показватъ, преди началото на Х в. Сжщото име носи у Анонимусъ и въ маджарскитъ документи, даже и сега у немското население, градътъ при устието на р. Сава, срещу Бѣлградъ (по сръбски Земунъ). Следователно, старобългарски колонисти сж дали името на поменатитъ земни укрепления.

Освенъ за горнитъ имена, г. Мелихъ установява старобългарския произходъ и на други мѣстни названия, които споменува Анонимусъ, находещи се въ страната на Шаланъ, като Новградъ, Чорнградъ, и рѣкитъ Топли и Топлица.

¹⁾ М Н К. 407 и сл.

²⁾ Magyar Nyelv XVII (1921) 1 и сл.; Magyar Nyelv XIX (1923) 69 и сл.

Къмъ тѣзи съвсемъ положителни доказателства за достовѣрността на сведенията на Анонимусъ върху Шалана ще прибавимъ и следното:

Споредъ Анонимусъ, великиятъ ханъ на България, дѣдо на Шалана, е преселилъ българи и славяни отъ България въ областта, която обема пространството между р. р. Дунавъ и Тиса до границитъ на поляцитъ и рутенитъ. И наистина, освенъ свидетелството на горепосоченитъ мѣстни имена, редица исторически сведения установяватъ, че прабългаритъ сж преселили въ разни времена голѣми славянски маси по границитъ на държавата си. Така напр. византийскитъ извори ни съобщаватъ, че новонахлулитъ прабългари сж преселили живущитъ въ Мизия славянски племена по границитъ си, а именно Северитъ сж били преселени на изтокъ, за да защищаватъ границитъ къмъ Византия; другитъ пъкъ славянски племена сж били преселени на югъ и западъ при Аварскитъ граници. Нѣщо повече: отъ известния разказъ за македонскитъ пленници, взети при обсадата на Одринъ, се учимъ, че самиятъ Крумъ е преселилъ 10,000 македонски семейства отъ югъ въ отвждунавска България. Прочее, имаме сведения, че Крумъ ималъ силна колонизаторска политика; той е преселявалъ славянски маси тъкмо така, както говори за него маджарскиятъ хронистъ, като пише, че е преселилъ българи и славяни отъ България въ новозавладяната отъ него въ по-късното Маджарско територия.

Специално въ бившитъ владения на аваритъ тази колонизация се е налагала съвсемъ естествено отъ разликата, която сжществувала въ стопанския битъ на аваритъ и българитъ. Както видѣхме на друго мѣсто, аваритъ сж населявали една много малка частъ отъ своята страна, а по-голѣмата е била оставена безлюдна въ положението на пълна пустиня. Тѣ не сж се занимавали още сериозно съ земледѣлие и скотовѣдство, когато прабългаритъ сж били земледѣлци и скотовѣдци и още съ нахлуването си силно сж укрепили границитъ на държавата си, за да обезпечатъ на своето население условията, за да се предаде на земледѣлие и скотовѣдство. Твърде естествено е, прочее, щото Крумъ, следъ като е завладѣлъ източно Маджарско, да се е заелъ съ колонизацията на новата областъ, прилична на пустиня, сжщо както сторили и франкитъ въ западната половина на аварската държава, която тѣ сж завладѣли. Нѣма тогава съмнение, че маджарскиятъ Анонимусъ именно е запазилъ спомена за тази дейность на Крума, като пише, че българскиятъ великъ ханъ е преселилъ българи и славяни отъ България.

Също така български князе сж били, споредъ Анонимусъ, и господаритѣ на изтокъ отъ р. Тиса: Мепимогоут, внукъ на Могоут, който е завладѣлъ областта между р. р. Самошъ и Марошъ, и Гладъ — между р. р. Марошъ и Дунава.

За българския произходъ на Мепимогоут говори и самото име. За първата част на името мепи, мѣп (понеже тя по форма съвпада съ маджарската дума мѣп „жеребецъ“) маджарската народна етимология е давала обяснението, че Могоут се наричалъ мѣп „жеребецъ“, „quod plures habebat amicas“, „понеже той е ималъ много любовници“. Въ сжщност обаче тази дума е прабългарска и има значение „голѣмо“, особно въ родовата степенъ. Така напримеръ чувашки azat'te — дѣдо, mên azat'te — прадѣдо. И наистина, спомена на такова значение запазва маджарската Национална Хроника, като пише, че, споредъ нѣкои, не младиятъ, но още стариятъ Морутъ се е борилъ противъ маджаритѣ, т. е. mên-Mogout = старъ — баща, или дѣдо Морутъ.

За Гладъ пъкъ Анонимусъ пише, че той дошълъ отъ крепостта на Видинъ. За областта, която той владѣлъ, ние знаемъ, че тя, поради близостта ѝ до България, е била въ постоянна връзка съ последната. За българското владичество въ тази страна говорятъ, споредъ изучвания на г. Мелихъ, имената на р. р. Тимишъ и Карашо. Формата Тимишъ е произлѣзла отъ Tibis(cus) съ промѣна на б въ м, което е въ съгласие съ фонетичния законъ на турскитѣ езици. Прочее, маджаритѣ сж взели името на тази рѣка отъ прабългаритѣ. Името Карашъ, въ по-старата ѝ форма Крашшо и Карашо, е прабългарската форма Ka-šiu и Ka-šw на общотурската Кара-су „Черна-вода“. И наистина, сжщото име се намира и другаде въ Маджарско, — въ северо-източния комитатъ Сатмаръ и въ юго-западнитѣ к. к. Верьоце и Бараня, а на нѣкои отъ тѣзи рѣки маджаритѣ сж дали и маджарско име въ преводъ на прабългарското: Fekete víz, т. е. Черна вода.

Досежно Седмиградско, ние ще проучимъ по-нататкъ даннитѣ, които ни доказватъ по единъ несъмненъ начинъ, че тази област е била най-силно населена отъ прабългари, и вследствие на по-късното ѝ завладяване отъ маджаритѣ, тамъ сж запазени най-много спомени за тѣхъ.

Следователно, границитѣ на българското владичество презъ IX в. въ Маджарско сж се простирали на западъ до Дунава и до линията, която върви отъ дунавския завой надъ Будапеща направо до Карпатитѣ, — на северъ Карпатската верига, додето стигне старата бъл-

гарска граница въ Влашко. Тази, прочее, точно определена област, отнета отъ аваритѣ, е била прибавена къмъ старата българска държава отъ Крума.

Не неприятели, прочее, сж чакали отъ тука българитѣ. Защото противъ неприятелитѣ си по това време на северъ, по северната граница на Маджарската равнина, която е била тѣхно владение, е трѣбвало тѣ да строятъ укрепления, за каквито действително тамъ намираме и днесъ мѣстни названия. Следователно съвършено други трѣбва да сж били съображенията на българитѣ, а именно, преминавайки Дунава при този бродъ, тѣ сж стигали най-бързо до новитѣ си владения. Ако тръгнемъ по продължението на измѣрения отъ Омортага пѣтъ, ние ще достигнемъ, презъ Карпатския проходъ Вьорьошторонь (Червена кула), до Маджарската солна област, и тогава веднага ще разберемъ, защо Омортагъ се е толкова много грижилъ за този пѣтъ.

Тъкмо тази солна мѣстностъ при рѣка Марошъ е представлявала най-голѣмата и най-важната стопанска ценностъ на новото владение, — източно Маджарско, придобиването на което е много издигало стопанското значение на България предъ другитѣ страни. Ние знаемъ, че презъ това време много отъ сега познатитѣ солници на сръдна Европа не сж били още експлоатирани, отъ което следва, че българитѣ сж снабдявали съ соль Севера и Запада.

И наистина, тѣзи солници, които следъ Римско време сж били занемарени и забравени, сж били открити и отново турени въ експлоатация отъ българитѣ. Това най-добре показватъ нѣкои мѣстни имена въ тази солна област, които сж български. А именно: тукъ се намиратъ две рѣки, Kis (малъкъ)-Küküllő и Nagy (голѣмъ)-Küküllő. Името Küküllő, по прабългарски *Kükeley, значи „тръновъ“, „трънливъ“ (мадж. Kőkényes). И наистина, рѣката и до сега у власитѣ носи името Târnava, отъ българо-славянската Трънава = Kükeley.¹⁾ Въ тази областъ се намира като мѣстно име Torda,²⁾ което е прабългарското име на солникъ, солница, и съответствува на други маджарски мѣстни имена отъ българо-славянски произходъ — „Солнокъ“. Торда именно е общотурска тузла, т. е. солница, Солникъ.

Каква голѣма ценностъ е представлявала за българитѣ тази седмиградска соль, виждаме отъ обстоятелството, че споредъ фулденскитѣ

¹⁾ Писмено съобщение на г. J. Melich.

²⁾ A. Vámbéry, A magyarság bölcsőjénél. Budapest 1916.

лѣтописи, Арнулфъ, франкскиятъ кралъ, когато чрезъ своитѣ пратеници въ 892 г. подновявалъ мира съ българския царъ Лаодомуръ (Борисовия синъ „Владимиръ“), поискалъ отъ българитѣ, да не позволяватъ на моравцитѣ да купуватъ соль.¹⁾ И въ маджарско време, въ първитѣ години на XI вѣкъ, банатскиятъ князь, съюзникъ на царъ Самуила, се е противопоставилъ на маджарския кралъ Стефанъ тъкмо пакъ поради тази соль, като е изискалъ отъ краля да му плаща мито за пренасяне солта презъ р. Марошъ.²⁾

Тази солна областъ при рѣка Марошъ, прочее, имала голѣма стойностъ въ свѣтовната търговия, и много естествено е, че пѣтътъ, който водилъ отъ центъра на българската държава къмъ тази областъ, е билъ отъ голѣмо значение за Омортага. Пренасянето на солта е ставало, разбира се, главно по вода. Превозвали сж солта по р. Марошъ до сегашния градъ Сегедъ и отъ тамъ по р. Тиса до устието ѝ при градъ Тителъ, отъ тамъ пѣкъ по Дунава къмъ северъ и западъ. И както е трѣбвало да се очаква, намиращитѣ се по усгията на р. р. Тиса и Марошъ селища сж станали важни търговски центрове. — Така се разбира, защо Анонимусъ назовава българския князь Шаланъ, чието княжество се е простирало на северъ чакъ до северо-източнитѣ Карпати — „Тителски князь“.³⁾

Но до централната частъ на българската държава превозътъ по този воденъ пѣтъ би билъ много дълъгъ, понеже е заобикалялъ извънредно много, затова много естествено било да се предпочете единъ много по-краткъ пѣтъ, а именно оня, който минавалъ отъ солницитѣ, презъ прохода Вьорьшторонъ (Червена кула), влашката равнина и презъ Дунава до Плиска. Този пѣтъ, разбира се, е служилъ и като най-важна военна артерия, свързваща Плиска съ източно Маджарско. По този именно пѣтъ, все по суша, или пѣкъ по водното му отклонение на р. Олтъ и презъ Дунава при най-близкия му бродъ до Плиска, сж внасяли солта за стара България. Но и въ двата случая Дунавското пристанище, което било най-близо до столицата Плиска, не е могло да не стане най-важниятъ пунктъ на тази артерия.

Ето защо Омортагъ построилъ тукъ — по стопански и военни съображения — знаменития си дворецъ и е измѣрилъ пѣтя отъ тукъ до Плиска и по срѣдата му издигналъ въпросния хълмъ.

¹⁾ Pertz, MGH. Script. I. 408.

²⁾ Vita Sancti Gerhardi c. 10. Endlicher, Monum. Arpadiana 214.

³⁾ МНК. 417.

* * *

Въ двата надписа на Омортага, Търновския и Чаталарския, както и въ единъ Маламировъ надписъ, четемъ следния изразъ: „Богъ да удостои отъ Бога княза, да преживѣе сто години“. Изглежда, че въ този изразъ се съдържа едно прабългарско пожелание. Споредъ г. Златарски, това пожелание посочвало, че сто годишната възраст е била у прабългаритѣ рѣдка.¹⁾ Но ние имаме данни, отъ които се потвърждава мнението, че цифрата „сто“ има въ случая съвсемъ друго значение.

Споредъ видението на пророка Исаия, „Слав' царь сътвори .р. могили въ земли блгарьстѣи; тогда нарекоше име ему .р. могили царь“. За тѣзи „сто могили“ говори и Кедринъ, споредъ когото „ἐκατον βουνοί“ е било името, давано отъ мѣстното население на една мѣстность въ северо-западна България.

Но сжщото име се срѣща още и 1-о. при р. Пруть: „O Sută de Movile“; 2-о. въ Маджарско въ комитатъ Фехеръ. За това мѣсто Анонимусъ споменава „*terram a civitate Atthile regis usque ad centum montes*“. Другитѣ маджарски хронисти пѣкъ споменаватъ сжщото мѣсто Zazholm, т. е. „сто хълма“, „сто могили“; 3-о. въ Маджарско въ комитатъ Надикюкюльо се намира селото Szászhalom, по рано Százhalom. Немското име на селото е Hundertbücheln, отъ което иде влашкото име Hundrubechiu.

Споредъ мнението на г. Мелихъ, думата „сто“ въ поменатитѣ имена служи за изразяване понятието „множество“, което подъ турско (прабългарско, печенегско, куманско) влияния е било употрѣбявано у маджаритѣ, българославянитѣ и власитѣ.²⁾

Това мнение се подкрепя и отъ израза на прабългарскитѣ надписи „сто години“, въ които думата „сто“ може да има само сжщото значение, както въ „сто могили“. Тогава „сто години“ не значи нищо друго освенъ гръцкото поздравление „πολλά τὰ ἔτη“, или славянското „много години“.

Третиятъ и последниятъ надписъ, който има археологическо съдържание, е издаденъ въ С. I. G. IV № 8891 в., но сега е изгубенъ.

Κάνας Ὑβηγῆ	Κάνας Ὑβιγῆ
Μαλαμῆρ ὁ ἐκ	Μαλαμῆρ ὁ ἐκ
θεοῦ ἄρχων. Ὁ π-	θεοῦ ἄρχων. Ὁ π-
αλειδς αὐτοῦ βο-	αλαιδς αὐτοῦ βο-
5 ηλὰς ὁ Ἡσβοῦλος	ἱλὰς ὁ Ἡσβοῦλος

¹⁾ Златарски И. Б. Д. I 324.

²⁾ За гореказанитѣ в. Melich J. Százhalom. Magyar Nyelv XIX (1923) 87—8.

ὁ Καύχανος ἐπί- σεν τὸ ἀνάβρυτο- ν τοῦτο καὶ ἔδοκε- ν τὸν ἄρχονταν, 10 καὶ ὁ ἄρχον πολά- κης ἔδοκεν τοῦ- ς Βουλγάρ[ου]ς φαγεῖν καὶ πίν καὶ τοὺς βοί- λάδας κ[(ἐ)] βαγαίνους 15 ἔδοκεν μεγάλη [ξ]ένηα. Ὁ θ(εὸ)ς ἀ[ξ]ή- ση ζίσιν τὸν ἐκ θ(εο)ῦ ἄρχονταν ἔτι ἐκ- ατὸν μετὰ τὸν Ἴσ- 20 βοῦλον τὸν Καύχα- νων.	ὁ Καύχανος ἐποίη- σεν τὸ ἀνάβρυτο- ν τοῦτο καὶ ἔδωκε- ν τὸν ἄρχονταν, καὶ ὁ ἄρχων πολλά- κις ἔδωκεν τοῦ- ς Βουλγάρ[ου]ς φαγεῖν καὶ πίν[[εῖν]] καὶ τοὺς βοῖ- λάδας κ[(αῖ)] βαγαίνους ἔδωκεν μεγάλη [ξ]ένια. Ὁ θ(εὸ)ς ἀ[ξ]ή- ση ζήσειν τὸν ἐκ θ(εο)ῦ ἄρχονταν ἔτι ἐκ- ατὸν μετὰ τὸν Ἦσ βοῦλον τὸν Καύχα- νων.
--	--

„Канъ Юбиги Маламиръ, князь отъ Бога. Неговиятъ старъ боила, Ишбулъ Кавханъ, направи тоя водопроводъ и го подари на княза. И князътъ даде на българитъ много пжти да ядатъ и да пиятъ и на боилитъ и багаинитъ даде голъми подаръци. Нека Богъ удостои княза отъ Бога да проживѣе сто години заедно съ Кавханъ Ишбула“. ¹⁾

2. Надгробни надписи.²⁾

Строителната дейность на Омортага говори за една деятелность, която е била посветена не само на държавнитъ нужди, но и на художествени изисквания. Но ние знаемъ, че този български владетель е билъ обладанъ и отъ нѣщо друго, освенъ отъ интереситъ за полезното и хубавото, а именно той е ималъ амбицията да остави на поколѣнията своята голъма слава. Той, който е билъ далечъ вече отъ родовата епоха, се е стремилъ не да превъзнася прадѣдитъ си, но да остави славата на своята собствена личностъ за потомството — отъ предшественицитъ той е проявилъ интересъ и внимание само къмъ баща си.

Но напразни биха били усилията на най-великия отъ българскитъ владетели да завещае една достойна представа за своето величие, —

¹⁾ Абоба-Плиска 231—31; В. Н. Златарски п. т. 335.

²⁾ По-подробното изучаване на тѣзи надписи, както и на другитъ, които иматъ историческо съдържание, ще дамъ въ друга моя статия, въ която ще говоря за всичкитъ литературни паметници на прабългаритъ.

въпрѣки дългата редица паметници, които ни представляват творческата дейност на най-цвѣтущата епоха на българщината и въпрѣки многобройността и ценността на паметниците отъ тази епоха, които далечъ надминаватъ онова, което отъ предшествуващитѣ и следващитѣ времена е стигнало за прабългаритѣ до насъ — ако ханътъ не бѣ се погрижилъ да ни остави и писмени паметници.

Наистина, въ околноститѣ на Омортаговата столица сж излѣзли на лице и такива писмени паметници, които представятъ ведно съ Именника първитѣ образци отъ българската литература и най-важнитѣ паметници отъ лингвистическо и историческо гледище за източнитѣ народи отъ епохата на преселението на народитѣ.

Археологическитѣ и художествено-историческитѣ данни, които се съдържатъ въ тѣзи надписи, ние се постаряхме вече да използваме по-горе. Така, споменахме за Чаталарския надписъ, отъ който узнахме, че пребиваващиятъ въ Плиска Омортагъ е построилъ аулъ при р. Тича, украсенъ съ лѣвове и колони, и единъ мостъ надъ рѣката, а Търновскиятъ пѣкъ надписъ ни съобщава, че Омортагъ е построилъ при Дунава великолепенъ дворецъ.

Целта на поменатитѣ надписи е била, прочее, да се изрази и увѣковѣчи строителната дейностъ на Омортага. Търновскиятъ надписъ ни казва направо, че тъкмо за това е поставенъ надписътъ: „Човѣкътъ, и който добре живѣе, умира и другъ се ражда, и по-късно родениятъ, като го (надписа) вижда, да си спомня за оногова, който я (могилата) е издигналъ“.

Съ една дума, въ тѣзи надписи Омортагъ е поставилъ за себе си стѣлбовъ паметникъ, върху който е издѣлбалъ спомена на строителната си дейностъ.

Но освенъ тѣзи два грамадни, славословящи Омортага паметници, ние намираме и нѣкои по-малки, които той е издигналъ въ споменъ на неговитѣ хора, като надгробни паметници съ надписи. Тѣзи надписи въ първия си редъ отбелязватъ името и титлата на Омортага, а въ следващитѣ — името, титлата, причината на смъртта и рода на покойния. Отъ сигурно многобройнитѣ такива колони, открити сж до сега седемъ, които по палеографически особности, както и по редакция се раздѣлятъ на две групи: именно 1. въ първата група (у насъ № 1—4) има лигатура, а въ втората (№ 5—7) — нѣма; 2. въ първата се намира Ѱ и о, въ втората само о; 3. въ първата (№ 1—3): ѣто, а въ втората ѣтоу; 4. въ първата се пише OM\$PTAГ, а въ втората OM\$PTAГ. Съгла-

сно съ това и по редакция: 1. въ първата (респ. въ № 1—3) се казва за покойния $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \alpha\upsilon\theta\rho\omega\pi\acute{o}\varsigma \mu\omicron\upsilon \acute{\epsilon}\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\tau\omicron$, а въ втората (респ. № 4—7) $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \alpha\upsilon\theta\rho\omega\pi\acute{o}\varsigma \mu\omicron\upsilon \eta\tau\omicron\nu$; 2. въ първата опредѣлението на рода се дава така: $\eta\tau\omicron \delta\grave{\epsilon} \gamma\epsilon\nu\epsilon\alpha\varsigma \dots \acute{\alpha}\rho\eta\varsigma$, а въ втората (собств. въ № 7) $\eta\tau\omicron\nu \delta\grave{\epsilon} \tau\omicron \gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon K<o>\upsilon\rho\iota\gamma\acute{\eta}\rho$.

№ 4 е посрѣдникътъ между дветъ групи, именно палеографически принадлежи къмъ първата група, даже и изразътъ за рода се схожда съ № 1—3, а за покойния се казва $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \alpha\upsilon\theta\rho\omega\pi\acute{o}\varsigma \mu\omicron\upsilon \eta\tau\omicron\nu$. Най-накрая (№ 7) поставихъ колоната намерена въ Плиска, понеже тя има най-небрежно писмо; тя дава $\phi\upsilon$ вмѣсто ς (ср. № 4 и Чаталарския надписъ), а пише γ и ϕ вм. $\phi\upsilon$.

1) Намерениятъ въ Провадия мраморенъ стѣлбъ съ диаметръ 0,75 м. (Нар. Муз. № 3689) съдържа следния надписъ:

+ Κάνας Υβηγῆ Ὠμου[ρτ]ᾶγ.
Ὠνεγαβὼν [. . . .]ρα тар-
κανὸς θρ[επτὸς ᾗ]νθρωπ[ό]ς
μου ἐγένετο [καὶ ᾗ]πελθὼν [εἰς]
τὸ φουσατον ἐπνίγην εἰς τῇ[ν]
Τήσαν τὸν ποταμόν. Ἦτο δὲ
γενεᾶς Κουβιάρης.

+ Κάνας Υβιγῆ Ὠμου[ρτ]ᾶγ.
Ὠνεγαβὼν [. . . .]ρα тар-
κανὸς θρ[επτὸς ᾗ]νθρωπ[ό]ς
μου ἐγένετο [καὶ ᾗ]πελθὼν [εἰς]
τὸ φουσατον ἐπνίγην εἰς τῇ[ν]
Τήσαν τὸν ποταμόν. Ἦτο δὲ
γενεᾶς Κουβιάρης.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Онегавонъра тарканъ стана мой храненъ (т. е. вжтрешенъ, дворцовъ) човѣкъ и, отивайки на война, се удави въ р. Тиса. Бѣше отъ рода Кувиаръ“.¹⁾

2) На сжщото мѣсто е билъ намеренъ крипто-кристаленъ стѣлбъ, 1,6 м. високъ съ диам. 0.9 м. (Нар. Музей № 3345), надписътъ на който гласи:

+ Κάνας Υβηγῆ Ὠμουρτάγ.
Ὠκωρσῆς ὁ κοπανὸς θρε-
πτὸς ἀνθρωπὸς μου ἐγέ-
νετο καὶ ἀπελθὼν ἦς τὸ φου-
σατον ἐπνίγην ἦς τὸν πο-
ταμόν τὸν Δανάπριν.
Ἦτω δὲ γενεᾶς Τζακαράρης.

+ Κάνας Υβιγῆ Ὠμουρτάγ.
Ὠκωρσῆς ὁ κοπανὸς θρε-
πτὸς ἀνθρωπὸς μου ἐγέ-
νετο καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ φου-
σατον ἐπνίγην εἰς τὸν πο-
ταμόν τὸν Δανάπριν.
Ἦτο δὲ γενεᾶς Τζακαράρης.

¹⁾ Абоба-Плиска 190 сл.; Г. Баласчевъ, Старо-българскитѣ каменни надписи отъ времето на великия Канъ Омортагъ. Минало I, 3 (1909) 229—30. Този надписъ, както и следниятъ, започватъ съ монограма на Христа, която ние предаваме съ +.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Окоршъ копантъ стана мой храненъ човѣкъ и, отивайки на война, се удави въ р. Днепръ. Бѣше отъ рода Чакараръ“.¹⁾

3) Отъ колоната съ диаметръ 0,52 м., намерена въ окопа при с. Абоба, можемъ да прочетемъ само следното:

+ Κά[νας Ὑβηγῆ Ὠμ]ουρτ[άγ.	+ Κά[νας Ὑβιγῆ Ὠμ]ουρτ[άγ.
Βον[.....] βου[..	Βον[.....] βου[..
.....
θ]ρεπ[τὸς ἀνθρωπὸς μου ἐγέ-	θ]ρεπ[τὸς ἀνθρωπὸς μου ἐγέ-
ν]ετο καὶ ἀπελθὼν ἤς τὸ φου	ν]ετο καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ φου-
σ]ᾶτον ἀπέθανεν ἤς τὸν πό-	σ]ᾶτον ἀπέθανεν εἰς τὸν πό-
λεμον. Ἦτο δὲ γενεᾶς[.	λεμον. Ἦτο δὲ γενεᾶς[.
δουάρης.	δουάρης.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Вон.....бу..... стана мой храненъ човѣкъ и, отивайки на война, падна въ битката. Бѣше отъ рода —дуаръ“.²⁾

4) Колона, намерена въ Новипазаръ, съ диам. 0,36 м. (Н. М. № 3608).

αν] ὃς θρεπτὸς [ᾱ]ν-	ταρχαν] ὃς θρεπτὸς [ᾱ]ν-
θρωπὸς μου ἦτον καὶ [ᾱσθε-	θρωπὸς μου ἦτον καὶ [ᾱσθε-
νήσας ἀπέθανεν. Ἦτ[ον δὲ	νήσας ἀπέθανεν. Ἦτ[ον δὲ
γενεᾶς Ἑρμιάρης.	γενεᾶς Ἑρμιάρης.

„ . . . тарканъ бѣше мой храненъ човѣкъ и, разболявайки се, умрѣ. Бѣше отъ рода Ермиаръ“.³⁾

5) Въ колона, намерена при с. Абоба, висока 1,25 м. съ диаметръ 0,32 м. (Н. М. № 3605), четемъ:

Κάν]ας Ὑβιγῆ Ὠμ]ουρτάγ.	Κάν]ας Ὑβιγῆ Ὠμ]ουρτάγ.
Ὁ κολοβρὸς [. .] ξουργου.	Ὁ κολοβρὸς [. .] ξουργου.
Κολοβρὸς [θρ]επτὸς	Κολοβρὸς [θρ]επτὸς
ἀνθρωπὸς [μ]ου ἦτον	ἀνθρωπὸς [μ]ου ἦτον
καὶ ἀπέθαν[ε]ν ἔσω.	καὶ ἀπέθαν[ε]ν ἔσω.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Колобрътъ . . кшургу. Колобръ бѣше мой храненъ човѣкъ и умрѣ вжтре.“⁴⁾

6) Мряморенъ стълбъ, дългъ 0,64 м. съ диам. 0,31 м., намеренъ въ Суютли (Н. М. № 3607), има надписъ, който гласи:

¹⁾ Абоба-Плиска 192; Баласчевъ п. т. 230—1.

²⁾ Абоба-Плиска 192; Баласчевъ п. т. 235.

³⁾ Абоба-Плиска 192; Баласчевъ п. т. Мин. I, 4(1910) 345.

⁴⁾ Абоба-Плиска 191; Баласчевъ п. т. 327—8.

Κάνα[ς] Ὑβιγὶ Ὀμουρτάγ.
 Ὅσλα[]νάς δ βαγατοῦρ βα-
 γαῖν[α] θρεπτὸς ἀνθρω-
 πὸς μ[ου] ἦτον καὶ ἀσθενί-
 σας ἀπέθανεν.

Κάνα[ς] Ὑβιγὶ Ὀμουρτάγ.
 Ὅσλα[]νάς δ βαγατοῦρ βα-
 γαῖν[α] θρεπτὸς ἀνθρω-
 πὸς μ[ου] ἦτον καὶ ἀσθενή-
 σας ἀπέθανεν.

„Κανъ Юбиги Омуртагъ. Ошланъ багатуръ багаина бѣше мой храниенъ човѣкъ и, разболявайки се, умрѣ.“¹⁾

7) Колоната отъ Плиска, дълга 1,84 м., съ диаметръ въ основата 0,42 м., а на върха 0,35 м. (Н. М. № 3604), съ следния надписъ:

Κάνας Ὑβιγὶ Ὀμουρτάγ.
 Ὅχσουνὸς δ ζουπάν тар-
 канὸς θρεπτὸς ἀνθρωπὸς
 μου ἦτον καὶ ἀπέθανεν ἰς τὸ
 φοσᾶτον. Ἦτον δὲ τὸ γένος
 αὐτοῦ Κυριγῆρ.

Κάνας Ὑβιγὶ Ὀμ<ο>урτάγ.
 Ὅχσουδὸς δ ζουπάν тар-
 канὸς θρεπτὸς ἀνθρωπὸς
 μου ἦτον καὶ ἀπέθανεν εἰς τὸ
 φο<υ>σᾶτον. Ἦτον δὲ τὸ γένος
 αὐτοῦ К<ο>υριγῆρ.

„Κανъ Юбиги Омуртагъ. Охшунъ жупанъ тарканъ бѣше мой храненъ човѣкъ, и умрѣ на война. Родътъ му бѣше Куригиръ.“²⁾

Подобна надгробна колоната е била намерена и отъ времето на Маламира, надписътъ на която, както и всички Маламирови надписи, има по-проста форма отъ онѣзи на Омортаговитѣ. Намерена е при с. Насърлие, съ диам. 0,44 м. (Н. М. № 3606).

Κάνας Ὑ-
 βυγῆ
 Μαλα-
 μήρ. Τζέ-
 πα βογο-
 τὸρ βοηλᾶ
 κουλουβρὸς
 ἦτον καὶ
 τοῦ ἄρχον-
 τος θρεπτὸς
 ἀνθρωπὸς
 ἦτον [καὶ ἀσ-
 θεν[ή]σας ἀ-
 πέθ[η]κεν
 καὶ σ
 βα
 ἦς μν[ημόσι-
 νον αὐ[τοῦ].

Κάνας Ὑ-
 βιγὶ
 Μαλα-
 μήρ. Τζέ-
 πα βογο-
 τὸρ βοηλᾶ
 κουλουβρὸς
 ἦτον καὶ
 τοῦ ἄρχον
 τος θρεπτὸς
 ἀνθρωπος
 ἦτον [καὶ ἀσ-
 θεν[ή]σας ἀ-
 πέθ[η]κεν
 καὶ σ[τύλον
 ἐ]βα[λε]ν ὁ ἄρχων
 εἰς μν[ημόσι-
 νον αὐ[τοῦ].

¹⁾ Абоба-Плиска 191—2; Баласчевъ, Мин. I, 3 (1909) 233.

²⁾ Абоба-Плиска 190; Баласчевъ п. т. 237.

„Канъ Юбиги Маламиръ. Чепа богатуръ боила бѣше колобъръ, и храненъ човѣкъ бѣше на княза, и разболявайки се, умрѣ, и стѣлпъ постави князѣтъ въ негова паметъ“.¹⁾

За тукъ изброенитѣ надписи г. Баласчевъ и други мислятъ, че тѣ сж били издѣлбани въ честь на видни държавни деятели — герои“. Но тѣ сж по-скоро паметници, издигнати на дворцови лица — близки на хана, отколкото на „държавни деятели — герои“, понеже освенъ на лица, които сж изпълнявали важни държавно-военни служби, като напр. жупанъ, колабуръ, издигната е колона и на Ошлана, за когото четемъ въ надписа, че билъ „бахатуръ багаина“ и умрѣлъ отъ болестъ. Следователно той не е изпълнявалъ нито голѣма държавна служба, нито е билъ отъ най-благородния произходъ, а просто единъ храбъръ войникъ. Прочее, защо е издѣлбанъ паметникъ въ негова честь? Това се изтъква отъ надписитѣ. Именно, надписитѣ изтъкватъ за всички покойни, че тѣ сж били „*θρεπτοὶ ἄνθρωποι*“ — „хранени лица“ на вожда. Този изразъ не може да означава друго, освенъ че покойницитѣ сж били въ непосредствена близость на хана, негови вътрешни хора — придворници и прислужници. За щастие, намира се и оригиналната прабългарска дума, която авторитѣ на надписитѣ сж искали да превеждатъ съ грѣцкия изразъ „*θρεπτοὶ ἄνθρωποι*“, именно *ἱχνα* (у Теофана), сръдно-български чиготъ (отъ чигатъ), което означава „спатаръ“, „придворенъ чиновникъ, който е носилъ мечъ следъ царя“. (Действително, както по-горе видѣхме, „аулъ“ у аваритѣ значи „чигла“, както и у прабългаритѣ се намира отъ сжщия коренъ *ἱχνα* = чика, чига).

Следователно, въпроснитѣ надписи не сж издѣлбани въ честь на видни държавни деятели, а само за „*θρεπτοὶ ἄνθρωποι*“ = чигати, за лица, които сж били близо до Омортага. Естествено, че такива сж могли да ставатъ обикновено изъ сръдата на най-благороднитѣ, както и действително това показватъ въ тия надписи титлитѣ „тарканъ“, „боила“, обаче намиратъ се „хранени лица“ и отъ простъ произходъ, които сж достигали до високи служби въ двореца, както е напримеръ случаятъ съ Окорша, който е билъ „копанъ“.

Благодарение на тѣзи надписи, туркологията сега притежава единъ твърде цененъ материалъ — имената и титлитѣ запазени въ тѣхъ, съ откриването на които ще получимъ редица данни за прабългаритѣ. Ние

¹⁾ Абоба-Плиска 191; Баласчевъ, Мин. I 4 (1916) 343—344. Поправката на г. Баласчевъ е приемлива.

тукъ ще се задоволимъ само съ нѣколко опити за обяснение на нѣкои отъ срещнатитѣ въ надписитѣ титли и имена.

Титли: 1) Омортаговитѣ надписи почватъ съ думитѣ ΚΑΝΑCΥΒΗΓΗ ΟΜΥΡΤΑΓ, който изразъ съдържа името и титлата на хана.

За титлата ΚΑΝΑCΥΒΗΓΗ е дадено следното обяснение: първата частъ *κάνας* е турската канъ съ гръцкото окончание *ας*, втората пѣкъ е уйг.-куманската *öw e g h ü, ö w g h ü* „erhaben, gepriesen“, тогава цѣлиятъ изразъ значи „великъ канъ“.¹)

За подкрепа на тази теза се намира още едно указание въ маджарската хроника на Анонимусъ. Той именно пише, че прадѣдъ на българския князь Шаланъ (Salanus), съ когото новонахлуитѣ маджари сж се борили, е билъ „Keanus magnus, dux Bulgarie“, „който е завладѣлъ земята, която лежи между Дунава и Тиса“, „чакъ до границитѣ на рутени и поляци и заселилъ тамъ свои славяни и българи“.²) Keanus magnus = великъ ханъ = *κάνας ὀβιγί*.

Тази титла ние трѣбва да съпоставимъ съ аварската титла *Canizauci* (princeps Avarorum).³) За втората частъ на тази аварска титла *zauci* Геза Надй смѣта, че е една и сжца съ старотурската княжеска титла *ябгу*.⁴) Тази дума може да се отъждестви съ *ΥΒΗΓΗ*, а първата частъ *Canis* = *Κάνας*. Това значи, че прабългарската *Κάνας ὀβιγί* = аварската *Canizauci*.⁵)

Надписитѣ назоваватъ прабългарскитѣ ханове още и *ἐκ θεοῦ ἄρχων*, което, ако е преводъ отъ *Κάνας ὀβιγί*, въ такъвъ случай *ὀβιγί* = *ябгу* = *zauki* значи „отъ Бога“.

2) Върху единъ надписъ се чете „Ὁχσοῦνδς ὁ ζουπάν ταρχανός“. Въ този изразъ *Ὁχσοῦνδς* е името на покойника, (*ὁ*) *ζουπάν* е названието на служебното достоинство, и *ταρχανός* е титлата на класа. Последната дума тарканъ, като титла на принадлежащитѣ въ една отъ върховнитѣ класи, ни е позната отъ пратурскитѣ надписи и отъ Менандеръ Протекторъ.⁶)

¹) W. Thomaschek, AEM. XIX 238.

²) MNK. 407, 408, 410.

³) MGH. Script. I, 199.

⁴) Nagy Géza: Honfoglalók. Ethnografia XVIII (1907) 332.

⁵) Поради близостъта на формата *Κάνας* въ Маломировия надписъ съ славянската дума *кънезъ*, се предполага еднаквостъта на тия думи. Но ако може да стане дума за таква предположение, това би значело, че *Κάνας* въ другитѣ мѣста трѣбва да се произнася „канезъ“ и че славянската дума е произхождала отъ една прабългарска титла, а не обратно. Това би значело, че отъ прабългарска *Κάνας* аварска *Canis*, произхожда славянски князь и *ὀβιγί* по аварски *auki*.

⁶) ed. Dindorf, p. 53, 24: Ταρχάν.

Думата съществува и досега въ чув. *tuɣhaɲ*, осм. чаг. *taɣhaɲ*, монг. *daɣhaɲ*.¹⁾ При дунавските българи водителитъ на тарканската класа се назоваватъ *oɣultarkan*, *boɣla-tarkan*, и пр. Така че *Ὀχσουνός* е принадлежалъ по рождение на тарканската класа.

Достоинството му е било *ζουπάν*. Думата, както видѣхме, се намира и върху сѣда отъ Атиловото съкровище — въ формата *ζωαπάν*. Интересно е, че думата жупанъ има същото окончание както други прабългарски титли: тарканъ, кавханъ, копанъ.

3) *Ὀσλα[.]νάς ὁ βαγατοῦρ βαγαῖνα*. Последната дума е сигурно класова титла по подобие на тарканъ, както се вижда отъ израза на Маламировия надписъ „*τοὺς βοῖλάδας καὶ βαγαῖνούς*“,²⁾ и има свръзка съ думата *bäg*.³⁾

Другата дума въ надписа — *βαγατοῦρ* се намира още въ единъ надписъ: *Τζέπα βογοτόρ βοηλᾶ κουλουβρός ἦτον*, кждето ясно се види, че служебното достоинство е *κουλουβρός*. За *βοηλᾶ* пѣкъ знаемъ, че е класова титла; тогава думата *βογοτόρ* преди него може да служи само за почетно прилагателно на титлата боила. Също така и въ надписа на *Ὀσλαννάς*, думата *βαγαῖνα* служи за класова титла и *βαγατοῦρ* е нейното почетно прилагателно. Тази дума съществува въ осм. *batur*, „*rustre, butor*“, чаг. *batur*, „*mutig, held, tapfer, eifrig, kühn, kriegler, feldherr*“, каз. *batâr*, башк. *batâr*, чув. *pattâr* „*stark, kräftig, fest*“, монг. *baɣatur*, *héros, guerrier* etc.⁴⁾ Прабългарската форма на думата е запазена въ единъ маджарски документъ, въ който маджарската дума *b'átor* „*mutig, tapfer*“, която е заета отъ езика на прабългаритъ, се намира още въ формата *ba hatur* чет. *baɣatur*,⁵⁾ значи точно така, както е намѣрена въ надписа — *βαγατοῦρ*.

4) Въ единъ другъ надписъ четемъ: *ὁ κόλοβρος . . . ξύργου*. *Κόλοβρος*. Думата *κόλοβρος* се намира още въ поменатия надписъ на Маламира: *Τζέπα βογοτόρ βοηλᾶ κουλουβρός ἦτον*. Отъ последния изразъ пѣкъ се потвърждава, че *κουλουβρός*, *κόλοβρος* е било названието на служебно достоинство. Думата *qolabur* е прабългарската форма на общотурска *qoloyuz* „*Wegweiser*“, „пжтопоказатель“.⁶⁾

5) Въ другъ надписъ четемъ „*Ὠκροσῆς ὁ κοπανός*“, въ който има титла на служебното достоинство на велможа, но нѣма класова титла; значи покойникътъ е билъ отъ просто произхождение. За титлата ко-

1) Gombocz, Arpádkori török személyneveink, Budapest, 1915. 49.

2) Абоба-Плиска 231.

3) Абоба-Плиска, 202.

4) Gombocz, BTL. 41.

5) Gombocz, П. Т. 41.

6) АЕМ. XIX. 239.

панъ знаеме само толкозъ, че подобна дума се срѣща и у маджаритѣ въ формата Кирап=Коррапу като собственото име на единъ князь отъ врѣмето на Арпада, и на другъ, който се е борилъ противъ маджарския кралъ Св. Стефанъ.

6) Най-интересна между титлитѣ въ прабългарскитѣ надписи е думата βοηλᾱ. Тази дума въ надписитѣ на Маламира се намира въ формитѣ βοηλᾱ, βοηλᾱς, βοιλάδας, въ „Атиловото съкровище“ βουηλᾱ, у Теофанъ βοιλᾱ,¹⁾ следователно, произношението на думата е „боила“. Сжщата дума въ напълно сходна форма и значение се намира и въ старотурскитѣ надписи, напр. въ титлата „боила-бага-тарканъ“. У дунавскитѣ българи служи за титла на лицата, които принадлежали на най-вишата благородна класа. Напр. за Ишбулъ ние четемъ въ надписа на Маламира, че той е ималъ служебно достоинство „кавханъ“, но Маламиръ го назовава въ надписа си „мойтъ старъ боила“,²⁾ т. е. той е билъ по произходъ боила. Сжщо така четемъ за Чепа, че той е билъ колобуръ, но по произходъ е принадлежалъ на боиловата класа.

Но думата е запазила своята стара форма — боила — само въ изворитѣ отъ деветия вѣкъ, а въ следния вѣкъ се явява вече въ всичкитѣ извори въ една друга форма, а именно Константинъ Порфирогенетъ споменува тази дума все въ формата „боля“,³⁾ сжщо и въ житието на Мария Нова Βουλίας.⁴⁾ Но освенъ това и маджарскитѣ хроники познаватъ тъкмо тази форма. Споредъ Анонимусъ, дѣдото на Арпада, Югекъ, се оженилъ за дъщерята на *Eunedubeliani* (ducis).⁵⁾ Името на този князь е Йонедю, а титлата *белянъ*, т. е. беля съ диминутивно окончание *н*. Още по-интересенъ е следниятъ пасажъ на една друга маджарска хроника тѣй наречената „Виенска Цвѣтнокартинна Хроника“. Седмиградскиятъ князь *Gyula* е ималъ „*filiam nomine Sarolt pulcherrimam. De cuius pulchritudine provinciales duces diutius loquebantur. Quam Geysa dux consilio et auxilio Beliud, qui terrain Kulan possederat, traduxit in uxorem legitimam. Isti Beliud Kulan dedit filiam suam, ut contra fratrem suum Kean rebelleret. Et post obitum suum terram suam idem Kulan Beliud hereditavit*“.⁶⁾ Прочее, въ Седмиградско намираме въ втората часть на X в. единъ князь на име Белюдъ, на когото Куланъ е далъ дъщеря си, за да се бори

¹⁾ ed. de Boor, p. p. 43611, 4472, 4473, 47411.

²⁾ А б о б а - П л и с к а, 230.

³⁾ De Caerim. I p. 68,6 βουλίας, βολιάδας. De adm. imp. p. 15418, 20416.

⁴⁾ Изв. русск. арх. инст. К-полъ IV, 194, 195, 196, 209.

⁵⁾ М Н К. 397.

⁶⁾ М Н К. 503.

противъ неговия братъ, Кеанъ т. е. Канъ. Изглежда, че тукъ става дума за седмиградскитъ прабългарски остатъци, понеже освенъ думата Кеанъ = ханъ и името Куланъ е чисто тюркско, и зетътъ на Кулана пакъ има прабългарско название: Белюдъ, което дава безъ маджарското диминутивно окончание *d* пакъ *беля*.

Обстоятелството, че думата въ X вѣкъ има вече формата боля, — докато всичкитъ горецитувани извори отъ IX вѣкъ даватъ формата съответна на пратурската боила, — трѣбва да смѣтаме за влияние на славянското произношение. Тази по-нова форма, която въ формата „быля“ съществувала и въ старобългарски,¹⁾ е интересна и за това, понеже представя единъ преходъ отъ формата боила за старобългарски боляринъ, болѣринъ.

За връзката между боила — боля и боляринъ, трѣбва да забележимъ, че сжщо такава връзка съществува и между родови имена въ Именника и въ надписитъ, напр. между Ерми и Ермиаръ: първото е името на рода, а второто показва, че лицето произхожда или принадлежи къмъ тоя родъ. Значи Ермиаръ = лицето е отъ рода Ерми; така и боляръ = лицето отъ класата на боилитъ, болийтъ.

Имената. Между имената на Омортаговитъ надписи можахъ да намеря три, които могатъ да се обяснятъ отъ езика на прабългаритъ, а именно: 'Ομρτάγ, 'Οχσυνός и 'Οσλαννάς.

1. Името на хана върху надписитъ е въ формитъ 'Ομρортάγ, 'Ομρортάγ и 'Ομортάγ, въ лѣтописа на Айнхарда Omortag,²⁾ следователно произношението е било очевидно Омуртагъ. Това име произхожда отъ прабългарската форма на осм. омузъ „Schulter“, която се явява въ чувашкия езикъ като âmra, өмөр „Brust (von Tieren)“,³⁾ ср. въ разни турко-татарски езици omru, omrau „das Vordertheil, die Brust des Pferdes, die stattliche Haltung, Gestalt des Menschen“,⁴⁾ отъ това прилагателно омру + лу (телеутски) 1, „ein Pferd das eine starke Brust hat“ (omrulu at), 2, „ein Mensch der eine stattliche Haltung hat“. ⁵⁾ Но до базата өмөр, окончанието lü се е прибавило въ прабългарския езикъ съ познатото преминаване на *l* въ *d*, *t* въ формата tū, dū + диминутивно окончание *k*, тогава өмөр — tūg значи „ein Pferd, das eine starke Brust

¹⁾ Ср. Ю. Трифоновъ, С. Б. А. XVI, отд. отп. 18 и сл.

²⁾ Ср. Златарски, п. т. 292 бел. 4.

³⁾ Н. Paasonen, Csúvas szójegyzék, Budapest 1908, 14. Ср. Vámbéry, Ursprung d. Magy.

⁴⁾ W. Radloff, VWTD. 1171.

⁵⁾ п. т. 1171.

навскитѣ българи трѣбва да се произнася по следния начинъ: *ак* съ спирализация, позната отъ езика на прабългаритѣ,¹⁾ *ах* и пратурски *söŋük* (*sünük*) „Knochen, Geschlecht“ осм. *sümük*, каз. *söjäk*, миш. *süwäk*, чув. *šâmâ*, *šəmə*, *šâpâ*, „Knochen, Bein“.²⁾ Тогава *ᾠχ-συνός* = *axšâpâ* = бѣла костъ, благороденъ. Такива имена сж напр. и Вихтунъ „благороденъ“ Югекъ и пр.

3. *ᾠσλανός*. За значението на името Ошланъ ср. маджарокуманското име *Oslu*, което, споредъ г. З. Гомбоцъ, е куманско *ašlu* „*frumentum*“ = каз. крим. *ašlyk* „*Getreide*“ тоб. *ašlyk* „*Gerste*“ чар. *ašlik* „*Speise, Futter*“ общотурска *aš* „*Nahrung, Speise, Futter*“, тел. алт. *aš* „*Getreide*“, бар. шор. „*Gerste*“. Имена съ такива значения сж разпространени при турскитѣ народи, като *Agra*, *Boğdai*, и пр.³⁾ Следователно, Ошланъ е Ошлу + диминутивно *н*.⁴⁾

Denkmäler der Kultur der Urbulgaren. — Die Chinesen waren infolge ihrer Hyperkultur nicht geeignet auf die barbarischen Massen Mittel- und Ostasiens kultivierend zu wirken; diese Aufgabe vollzuführen versuchten erst die unter chinesischem Einflusse erzogenen Hunnen. Als die Hunnen in Europa erschienen, war Osteuropa durch unorganisierte barbarische Horden, bewohnt, die von den Hunnen in einem Staate vereinigt wurden. Nach Zusammenbruch des hunnischen Reiches wurde die Aufgabe der Zivilisierung Osteuropas von einem Volke des hunnischen Reiches — den türkischen Bulgaren (den Urbulgaren) — übernommen. Osteuropa konnte nämlich nur durch Ackerbauer der Kulturwelt angeschlossen werden. Wenn aber durch linguistische Angaben — durch die turko-bulgarischen Lehnwörter der ungarischen Sprache — bewiesen wird, dass die Bulgaren schon vor dem 5. Jahrhundert ein sässhaftes und ackerbautreibendes Volk waren und wenn wir weiterhin, aus historischen Tatsachen wissen, dass dieses Volk bereits im 7. Jahrhundert die Gebiete des Kubans, Mittelvolgas und Dnjepers bewohnte, so bedeutet dies soviel, dass die Bulgaren die Konsolidierung Osteuropas vorbereiteten. Nur so können wir begreifen, dass die Urbulgaren ihre Kulturmission — die Zusammenfügung der unorganisierten Slavenmassen des Nordost-Balkans in einem Staate — erfüllen konnten. Dazu waren sie nicht nur durch ihre grosse organisatorische Begabung, sondern auch durch ihre höhere materielle und geistige Kultur befähigt.

¹⁾ Ср. Вихтунъ, бехти, етхъ, Винехъ, Тутхунъ, дохсъ.

²⁾ Raasonen п. т. 149.

³⁾ Magyar Nyelv XX (1924) 23—24; ср. още чувашки *aš* „мѣсо“ Raasonen п. т. 8.

⁴⁾ Може би същото име носи и българският князь въ Маджарско *Salanus* = Шаланъ.

I. Erdwälle und Schanzenbefestigungen.

1. Die Grenzen der bessarabischen Heimat der türkischen Donaubulgaren wurden durch den nördlichen, südlichen und den Galatzer Erdwall befestigt. Als später die schwere Lage Byzanz's die Bulgaren nach Dobrudža lockte, befestigten sie ihre südliche Grenze durch den südlichen Erdwall von Dobrudža. Gleichzeitig bauten sie neben Nikolitzel eine Erdbefestigung, deren Ausdehnung 48,3 km² umfasste. Sie bestand aus einem äusseren Wall, einer mittleren Verteidigungslinie und einem inneren Befestigungswerk. Nach der Eroberung von Moesien befestigten die Urbulgaren auch hier ihre Grenzen mit Wällen. So wurden Erdwälle am Meeresufer und in den Schluchten und niedrigen Stellen des Balkangebirges bis zum Arabakonakpass erhoben. Von hier aus zieht sich der westliche Grenzwall bis zur Donau. Im Mittelpunkt des neuen Gebietes, bei Aboba, wurde eine mächtige Erdbefestigung erbaut. Diese bestand aus einem Erdwall, welcher eine Fläche von 23,3 km² umfasst, und aus einem Erdkastell.

2. Der Name der urbulgarischen Erdbefestigungen ist nach byzantinischen Quellen *ἔγλος* und *αὐλή*. Beides entspricht dem türkischen *ayul „Einzäunung“, dessen urbulgarische Form im altungarischen Wort *ohul* (*oγul*) bewahrt ist (entlehnt aus der Sprache der Urbulgaren).

3. Man hält das urbulgarische Erdbefestigungssystem für identisch mit den „Ring'en“ der Avaren. Es besteht aber ein bedeutender Unterschied zwischen beiden Systemen. Die neun „Ringe“ der Avaren umringten zusammen ein Gebiet von ungefähr 27,000 km²; sie dienten also ganz anderen Zwecken, als die bulgarischen Erdbefestigungen, von denen auch die allergrössten — bei Nikolitzel und bei Aboba — 48,3, resp. 23,3 km² umfassten. Die Avaren lebten innerhalb dieser neun „Ringe“, die Bulgaren aber schützten ihr ganzes Land mit Wällen; ihre Befestigungen dienten nur als Mittelpunkte. Dieser Unterschied in der Bestimmung und Ausdehnung der avarischen und bulgarischen Befestigungen ist durch den Unterschied in der Lebensweise, in den staatlichen Einrichtungen und im wirtschaftlichen System der beiden Völker zu erklären.

4. Alle Tatsachen sprechen dafür, dass die Bulgaren in den ersten 80 Jahren nach der Gründung ihres Reiches den Frieden zu bewahren strebten und dass sie nur auf diplomatischem Wege ihr Gebiet auf Kosten Byzanz's ständig zu vergrössern verstanden. Die Erklärung dieser grossen Neigung zum Frieden liegt darin, dass die Bulgaren mit dem Ausbaue ihres riesigen Verteidigungssystems beschäftigt waren. Dieses Verteidigungssystem spricht von einer grossen Erfahrung im Schanzenbau. Da die Urbulgaren als Träger der hunnischen Kultur, welche chinesischen Ursprungs ist, erscheinen, müssen wir auch den Ursprung ihrer Schanzenbautechnik im Inneren Asiens suchen. Tatsächlich hatten die hunnischen Völker in der Nachbarschaft Chinas die beste Gelegenheit gehabt, sich mit dem Schanzenbau vertraut zu

machen. Laut den chinesischen Quellen war gerade der dem Hunnenlande zugewandte Teil der Langmauer aus Erde gebaut, was auch die Forschungen Aurel Stein's bewiesen haben.

II. Die Denkmäler der Omortag-Epoche.

Die grosse soziale und politische Krise, welche in der zweiten Hälfte des 8. Jh. den jungen bulgarischen Staat beinahe zu Grunde gerichtet hatte, hörte am Ende des Jh. auf; Bulgarien erholte sich sogar durch Krums Erfolge derart, dass es schon unter Omortag seine Glanzperiode erreichte. Omortag hat eine grosse Bautätigkeit entfaltet, welche durch folgende Umstände gefördert wurde: die monarchistische Organisation hat zu dieser Zeit ihren Höhepunkt erreicht; Bulgarien kam durch die Eroberung Ost-Ungarns in den Besitz grosser wirtschaftlicher Werte, wie die Salzwerke von Marosch, welche die materiellen Mittel zur Herstellung von Bauten abwarfen; hiezu kamen noch die ungeheuer grossen Schätze, welche die Bulgaren von den Avaren erbeutet hatten; den byzantinischen Meistern wurde der Weg nach Bulgarien frei gemacht.

1. Baukunst. a) Pliska. Wie es die historischen Quellen und die Funde einstimmig beweisen, befand sich die Residenz der bulgarischen Chane in Pliska, im nordöstl. Bulgarien, bei dem heutigen Dorfe Aboba. In der Mitte des mit Schanzen umringten, riesigen Gebietes, an der Stelle der alten Erdbefestigung, wurde hier zur Zeit Omortag's eine Burg aus Stein erbaut. An dieser Stelle hat das russische arch. Institut von Konstantinopel zwei Paläste und eine Kirche ausgegraben. Nach den Forschungen B. Filow's stimmen diese Paläste in ihrer Bauweise und in ihrem Grundrisse mit den sassanidischen Palästen überein. Auf den Steinquadern dieser Bauten finden wir besondere Steinmetzzeichen, die mit den Zeichen der alttürk. Inschriften, der ungarischen Runenschrift und den Runeninschriften des „Attilaschatzes“ übereinstimmen. Die ungarische Runenschrift selbst, welche die Sékler, die Nachkommen der Bulgaren und Avaren (ein in Siebenbürgen wohnender Stamm der Ungarn) bewahrten, ist turko-bulgarischen Ursprungs.

b) Die Burg zu Preslav. Laut der Inschrift aus Tschatalar gründete Omortag diese Burg im Jahre 821/2. Ausgrabungen im grösseren Umfange sind leider noch nicht unternommen worden. So viel können wir auf Grund des gegenwärtigen Materials jedoch feststellen, dass diese Burg im Allgemeinen jener von Aboba gleicht.

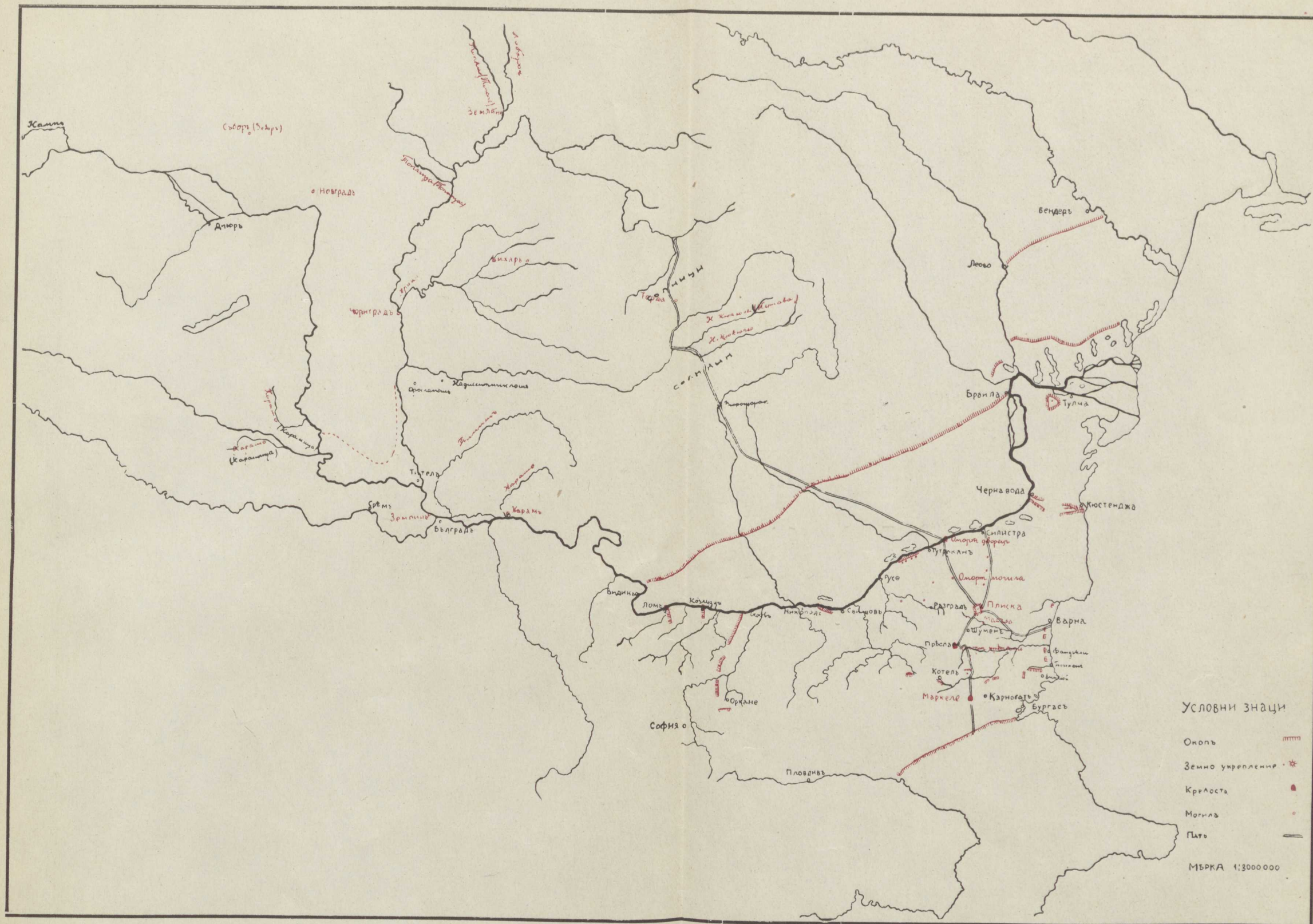
c) Omortags Palast an der Donau und sein Grabhügel. Der in der Inschrift von Tirnowo erwähnte Donaupalast Omortags ist bei Gradischte von Kadaköi zu suchen. Der Bau diente nicht strategischen Zwecken, da von dieser Seite aus zu Omortags Zeiten Bulgarien von keinem Feinde bedroht wurde. Auf Grund der ungarischen Chroniken und der Ortsnamen hat nämlich Johann Melich festgestellt, dass die Nordgrenzen Bulgariens zu Omortags Zeit die nordöstl. Karpathen erreichten. Die Lage des

Palastes ist also als Ausladeort der Salzmenge aus den Lagern des Transsilvanischen Marosch-Gebietes zu erklären. Tatsächlich ist Gradischte von Kadaköi der nächste Punkt von Pliska zur Donau. Wie einige Ortsnamen beweisen, sind die seit römischer Zeit vernachlässigten Salzminen von Transsilvanien erst wieder von den Bulgaren ausgebeutet worden. — Der in der Inschrift erwähnte Grabhügel Omortags ist zweifellos identisch mit dem herrlich gelegenen Hügel von Mumdzilar.

2. Grabinschriften. Aus Omortags Zeit besitzen wir eine ganze Reihe Steininschriften, welche wichtige urbulgarische Namen und Titel enthalten. Über die wichtigste dieser Inschriften, nämlich die des Felsenreliefs des Chans Krum bei Madara (in der Nähe von Aboba), werden wir in eine besonderen Abhandlung sprechen.

G. Fehér.

Карта къмъ статията на Г. Фехеръ.

4/6

